

Вищий навчальний заклад «Український католицький університет»

Факультет суспільних наук

назва факультету

Кафедра теорії права та прав людини

(повна назва кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проекту (магістерської роботи)

магістр

(освітній ступінь)

на тему **ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ**

Виконала:

студентка II курсу, групи СПЛ17/М
спеціальності

081 «Право»

(шифр і назва спеціальності)

Субботіна Н. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник д.ю.н. Білак М. В.

(прізвище та ініціали)

Науковий консультант Андрусевич А. О.

(прізвище та ініціали)

Рецензент к.ю.н. Козак З. Я.

(прізвище та ініціали)

Львів – 2018 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ	7
1.1. Генеза права на безпечне для життя і здоров'я довкілля	7
1.2. Науковий диспут щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля	18
1.2.1. Критика права на безпечне для життя і здоров'я довкілля	18
1.2.2. Обґрунтування необхідності права на безпечне для життя і здоров'я довкілля	24
1.3. Характеристика права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як права людини	29
1.3.1. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.....	29
1.3.2. Місце права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у системі прав людини	35
РОЗДІЛ II. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ	43
2.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці Міжамериканської системи захисту прав людини	43
2.2. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці Африканської системи захисту прав людини	52
2.3. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці механізмів захисту прав людини Ради Європи	59
2.4. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці України.....	74
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92

ВСТУП

Актуальність теми. Перші міжнародно-правові інструменти, що визначили сучасне розуміння прав людини, включаючи Загальну декларацію прав людини 1948 року, не містили права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Довкілля загалом стало предметом занепокоєння світової спільноти лише у 70-х роках минулого століття. З того часу існували спроби пошуку зв'язку між правами людини та довкіллям на рівні міжнародних дипломатичних конференцій, регіональних угод у сфері захисту прав людини, заходів окремих держав на національному рівні, експертних досліджень у системі ООН, обговорень у науковому середовищі чи інших форумах. Однак, на сьогодні право на безпечне для життя і здоров'я довкілля все ще очікує на своє формальне універсальне визнання як права людини, неподільного, взаємозалежного та взаємопов'язаного з усіма іншими правами людини. Попри брак такого визнання, а також присутню критику самої ідеї визнання цього права, можна зауважити чимало прикладів існування цього права або його окремих елементів у практиці регіональних систем захисту прав людини та на рівні окремих держав. Через відсутність загальноприйнятих узгоджених на міжнародному рівні норм щодо цього права, існує чимало підходів до його розуміння, починаючи від проблеми формулювання його назви. Через це виникає об'єктивна потреба у дослідженні сучасного теоретичного осмислення та практичного застосування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як права людини. Важливість дослідження цього питання підсилюється і поновленням інтересу світової спільноти до цього права у зв'язку з діяльністю спеціальних процедур ООН кількох останніх років (і особливо 2018 року), що поставила питання визнання цього права на сучасний порядок денний.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає у систематизації та доповненні досліджень щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як матеріального права людини. Практичне значення полягає у можливості

використання представлених у роботі ідей для цілей навчальних посібників та методичних розробок з прав людини, а також з метою вдосконалення державної політики в Україні щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Праву на безпечне для життя та здоров'я довкілля присвячено чимало наукових досліджень в Україні та закордоном, однак, характеристика цього права саме як матеріального права людини часто перебуває за межами фокусу дослідників та залишається значною мірою відкритим питанням. Наукова новизна полягає у окресленні сутнісних рис права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як матеріального права людини, аналізі сучасної практики регіональних систем захисту прав людини та розгляді конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні як права людини.

Метою роботи є дослідження теоретичних проблем та практичних аспектів змісту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як матеріального права людини.

Мета роботи передбачає реалізацію таких **завдань**:

- з'ясувати генезу права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як права людини;
- окреслити науковий диспут щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, включаючи критику та обґрунтування доцільності цього права;
- здійснити характеристику права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як права людини, з'ясовуючи його зміст та місце у системі прав людини;
- провести аналіз практики найбільш розвинутих міжнародних механізмів захисту прав людини на регіональному рівні включаючи Міжамериканську систему захисту прав людини, Африканську систему захисту прав людини та механізми захисту прав людини в рамках Ради Європи щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- охарактеризувати практику щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні.

Об'єктом дослідження є комплекс правовідносин що виникають у процесі взаємозв'язку між правами людини і довкіллям.

Предметом дослідження є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як матеріальне право людини.

Теоретичні підходи і методологія дослідження. У магістерській роботі використовуються такі основні підходи: історичний, термінологічний та системний. Зокрема, із застосуванням історичного підходу, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля розглядається як таке, що має минуле, сьогодення та майбутнє. Термінологічний підхід застосовано для встановлення зв'язку між застосовною термінологією та змістом права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Системний підхід використано задля з'ясування теоретичних та практичних аспектів елементів, властивостей та характеристик права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. У роботі використано комплекс загальнонаукових, філософських та спеціально-юридичних методів, включаючи діалектичний метод, методи дедукції та індукції, абстрагування, аналізу та синтезу, порівняння. Зокрема, діалектичний метод було застосовано під час дослідження генези права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Метод дедукції було застосовано у процесі використання загальних наукових положень щодо класифікації та сутнісних характеристик прав людини при дослідженні конкретного явища – права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Метод часткової індукції використовувався у ході дослідження практики регіональних систем захисту прав людини щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Методи абстрагування, аналізу та синтезу використовувались для з'ясування змісту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у теоретичній та практичній площині. Метод порівняння було використано при розгляді особливостей різних регіональних систем захисту прав людини щодо підходів до права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Формально-юридичний метод було використано для опису права на безпечне для життя і здоров'я довкілля з використанням власне юридичного понятійного апарату.

Основні поняття. Поняття “довкілля” у назві роботи використовується у вузькому значенні, що відповідає терміну “навколишнє природне середовище”. Поняття “право людини на безпечне для життя і здоров’я довкілля” у назві роботи використовується для позначення матеріального права людини на довкілля певної якості. Поняття “практика” для цілей другого розділу роботи використовується у широкому значенні і включає діяльність відповідних інституційних механізмів у формах розгляду індивідуальних, колективних та міждержавних звернень, надання рекомендацій і тлумачень, публікації звітів та узагальнень, а також інших видів діяльності, які вказують на зміст права на безпечне для життя і здоров’я довкілля або його окремих елементів і відповідні зобов’язання держав.

Джерела. Теоретичною основою роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, включаючи А.О. Андрусевича, А. Бойла, С. М. Кравченко, М.О. Медведєву, Ф. Франціоні, Л. Лейб, Д. Шелтон, та інших.

Нормативну основу дослідження складають національно-правові та міжнародно-правові джерела, основними з яких є Конституція України 1996 року, Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” 1991 року, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, Європейська соціальна хартія 1961 року, Американська конвенція з прав людини 1969 року та Африканська хартія прав людини і народів 1981 року. Важливу основу для дослідження практики склали рішення Міжамериканської комісії з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Африканської комісії з прав людини, Африканського суду з прав людини, Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з соціальних прав.

Структура роботи складається із переліку умовних скорочень, вступу, двох розділів, якими охоплюються сім підрозділів і чотири пункти, висновків та списку використаних джерел (135 найменувань). Загальний обсяг роботи – 105 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 14 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

1.1. Генеза права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

Взаємозв'язок прав людини і довкілля, а також саме “право на безпечне для життя і здоров'я довкілля”¹ є порівняно новими явищами у сучасному політико-правовому дискурсі. Дослідники цього права, зазвичай, одноголосно констатують те, що на момент створення світовою спільнотою основоположних міжнародно-правових документів у сфері прав людини, таких як Загальна декларація прав людини і громадянина 1948 року чи двох пактів 1966 року (Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права), право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як і більш широке питання взаємозв'язку прав людини і довкілля, ще перебувало за межами фокусу світової спільноти.² Вперше на рівні ООН питання взаємозв'язку стану довкілля і прав людини згадується у резолюції Генеральної Асамблеї ООН (далі - ГА ООН 1968 року).³ У цій резолюції було вирішено провести Конференцію ООН з проблем оточуючого людину середовища. Ця Конференція відбулась у 1972 році у Стокгольмі і її результатом став перший в історії чіткий вираз готовності світового співтовариства розглядати право на довкілля як таке, що належить саме до категорії прав людини. Так, у першому принципі Декларації Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища 1972 року (далі – Стокгольмська Декларація) проголошено:

¹ Далі також взаємозамінно використовуємо скорочення “право людини на довкілля”, “право людини на здорове довкілля”.

² Див. напр. Медведева М. О. *Право на сприятливе довкілля в контексті універсальних стандартів прав людини* // Актуальні проблеми міжнародних відносин. № 83 (II), 2009. с. 161 [Медведева М. О. *Право на сприятливе довкілля*]; Sands P. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge University Press. 2nd edn, 2003. pp. 293-294. [Sands P. *Principles of International Environmental Law*]

³ UNGA Res 2398 (XXIII). *Problems of the human environment*. 03.12.1968; Sands. P. *Principles of International Environmental Law*. p. 294.

Людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя у навколишньому середовищі, якість котрого дозволяє провадити гідне та процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону та покращення навколишнього середовища на благо нинішнього та майбутніх поколінь.⁴

Хоча Стокгольмська Декларація й не має юридичного-обов'язкового характеру, деякі науковці відзначаючи її важливість, називають її “далекоглядною” щодо подальшого розвитку права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.⁵ У рік прийняття цієї декларації ГА ООН у своїх резолюціях висловлювала її підтримку та закликала держави вжити на національному рівні відповідні заходи, що узгоджуються з рекомендаціями Стокгольмської Декларації.⁶ І справді, саме національні заходи у вигляді закріплення у конституціях багатьох держав права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у тому чи іншому формулюванні, вважаються одним з найважливіших наслідків проголошення Стокгольмської Декларації.⁷

Щодо подальшої діяльності світової спільноти, зокрема в рамках ООН, у кількох резолюціях ГА ООН 1980-х років прослідковується опосередкований зв'язок між довкіллям та правами людини. Зокрема, низка резолюцій стосується ризиків, спільних для здоров'я людей та довкілля.⁸ Також ГА ООН визнавала “роль факторів довкілля у ширшому економічному і соціальному контексті”,⁹ та більш конкретно вказувала, що “довкілля одночасно створює перешкоди і надає можливості для економічного розвитку та соціального добробуту; руйнування довкілля у його різноманітних формах досягло такого масштабу, що може

⁴ Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища : Міжнародний документ від 16.06.1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (14.12.2018).

⁵ Hunter D., Salzman J., Zaelke D. *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press. New York, 1998. p. 286. [Hunter D. *International Environmental Law and Policy*]

⁶ UNGA Res 2994 *United Nations Conference on the Human Environment*. UN Doc A/RES/2994(XXVII). 15.12.1972; UNGA Res 3000 *Measures for protecting and enhancing the environment*. UN Doc A/RES/3000(XXVII). 15.12.1972;

⁷ Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 287; Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. Brill, 2011. p. 102. [Leib L. H. *Human Rights and the Environment*]

⁸ UNGA Res 36/166 *Exchange of information on banned hazardous chemicals and unsafe pharmaceutical products*. UN Doc A/RES/36/166. 16.12.1981; UNGA Res 37/137 *Protection against products harmful to health and the environment*. UN Doc A/RES/37/137. 17.12.1982; UNGA Res 38/149 *Protection against products harmful to health and the environment*. UN Doc A/RES/38/149. 19.12.1983; UNGA Res 39/229 *Protection against products harmful to health and the environment*. UN Doc A/RES/39/229. 18.12.1984.

⁹ UNGA Res 40/200 *International co-operation in the field of the environment*. UN Doc A/RES/40/200. 17.12.1985.

спричинити непоправні зміни у екосистемах, створюючи загрозу для добробуту людей”.¹⁰

У цей же час, в середині 1980-х років працювала Міжнародна комісія з довкілля і розвитку також відома як Брунтланська комісія, створена на основі резолюції ГА ООН.¹¹ На думку дослідниці Л. Лейб, із юридичних принципів, запропонованих у доповіді цієї комісії під назвою “Наше спільне майбутнє”, зокрема першого і шостого, “можна вивести право на довкілля”.¹² Інша знакова подія цього періоду – Гаазька Декларація щодо довкілля 1989 року, створена на конференції за участю 24-х держав. Ця Декларація визнала право на додатне для життя довкілля в контексті атмосферного забруднення.¹³ Крім цього, Конвенція Міжнародної Організації Праці щодо корінних народів, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 року також звертає увагу на важливість захисту довкілля для корінних народів, хоча й без чіткого формулювання захисту довкілля як права таких народів.¹⁴ Крім цього, ст. 24 Конвенції ООН про права дитини 1989 року, що стосується права на користування системою охорони здоров’я, зобов’язує держави брати до уваги “небезпеку і ризик забруднення навколишнього середовища”.¹⁵

Щодо юридично-обов’язкових міжнародних договорів, які закріплюють право на довкілля власне як право людини, варто згадати два регіональних інструменти, створені у 80-х роках ХХ століття: Африканську Хартію прав людини і народів 1981 року (Банжувльська хартія), яка містить “право усіх народів на загальне задовільне довкілля, сприятливе для їхнього розвитку”,¹⁶ та Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини у сфері

¹⁰ UNGA Res 42/186 *Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond*. UN Doc A/RES/42/186. 11.12.1987.

¹¹ UNGA Res 38/161 *Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond*. UN Doc A/RES/38/161. 19.12.1983.

¹² Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 102.

¹³ *ibid.* pp. 102-103.

¹⁴ Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах N 169 : Міжнародний документ від 27.06.1989. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (14.12.2018). ст. 4, 7, 13, 32.

¹⁵ Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (14.12.2018). ст. 24 (2) (с).

¹⁶ African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter). Organization of African Unity. 27.06.1981. URL: <http://www.achpr.org/instruments/achpr/> Art. 24. [Banjul Charter]

економічних, соціальних і культурних прав (Сан-Сальвадорський протокол 1988 року, що містить “право на здорове довкілля”.¹⁷ На сьогодні ці два регіональні договори у сфері прав людини залишаються єдиними прикладами юридично-обов’язкового закріплення права людини на довкілля на міжнародно-правовому рівні.

У 1990-х роках ГА ООН, продовжила розгляд зв’язку між довкіллям та правами людини, зокрема резолюція 45/94 1990 року містить твердження щодо “права усіх людей на те, щоб жити у довкіллі, сприятливому для їхнього здоров’я та добробуту” та бере до уваги те, що “покращення стану довкілля може сприяти повноцінному користуванню правами людини усіма людьми”.¹⁸ У цій резолюції ГА також відзначає важливі резолюції інших тогочасних інституцій у структурі ООН – Комісії з прав людини (1990/41) та Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин (1990/07). Власне цими та деякими іншими резолюціями і рішеннями Комісії з прав людини та Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин було започатковано ґрунтовне дослідження питання довкілля у взаємозв’язку з правами людини на рівні ООН. Так, у 1989 році у складі Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин було створено посаду Спеціального Доповідача з питань прав людини і довкілля, яку обійняла Фатма Зохра Ксентіні.¹⁹

Однак, разом із видимим підвищенням уваги до питання взаємозв’язку прав людини і довкілля, у 1990- роках з’являються певні суперечливі тенденції. Так, результати проведення конференції 1992 року у Ріо-де-Жанейро свідчать про зміну фокусу конференції Ріо у порівнянні зі Стокгольмською конференцією. Експерти відзначають, що Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 року (далі – Декларація Ріо)

¹⁷ Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador). Organization of American States. 14.11.1988. Art. 11. [Protocol of San Salvador]

¹⁸ UNGA Res 45/94 *Need to ensure a healthy environment for the well-being of individuals*. UN Doc A/RES/45/94. 14.12.1990.

¹⁹ Детальна історія діяльності Спеціального Доповідача з питань прав людини і довкілля у 1989-1994 роках подана у Заключній доповіді 1994 року: Ksentini F. Z. (Special Rapporteur) *Review of further developments in fields with which the sub-commission has been concerned. Human rights and the environment: Final report*. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9. 06.07.1994. [Ksentini Report]

зосередила увагу навколо тематики довкілля та економічного розвитку, ознаменувавши регрес щодо розгляду довкілля у світлі прав людини.²⁰ Наприклад, на відміну від поданого вище формулювання Стокгольмської декларації, Принцип 1 Декларації Ріо містить формулювання: “Турбота про людей посідає центральне місце серед зусиль щодо забезпечення сталого розвитку. Люди мають право на здорове та плідне життя у гармонії з природою”.²¹ Проте, виділяють і позитиви Декларації Ріо, включаючи запровадження прогресивного підходу щодо концепції сталого розвитку, яка охоплює права як теперішніх, так і майбутніх поколінь.²² Крім цього, особливо важливим для подальшого розвитку екологічних прав людини став Принцип 10 Декларації Ріо, у якому визнається право кожної людини на доступ до інформації, що стосується довкілля і перебуває у розпорядженні державних органів та можливість брати участь у процесі прийняття рішень. Також цей принцип вказує на забезпечення “ефективної можливості використовувати судові та адміністративні процедури, включаючи відшкодування та засоби судового захисту”.²³ Як відзначають фахівці, цей принцип згодом дістав розвиток у низці міжнародних угод та утворив основу для майбутніх механізмів захисту процесуальних екологічних прав.²⁴

Повертаючись до результатів роботи Спеціального Доповідача з питань прав людини і довкілля, які були опубліковані у вигляді Заключної доповіді 1994 року (далі – Доповідь Ксентіні), варто вказати, що ця доповідь стала першим документом на рівні ООН, у якому комплексно досліджується питання взаємозв’язку прав людини і довкілля. У висновках Доповіді Ксентіні

²⁰ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon* // EJIL. Vol. 21(1), 2010. p. 45; [Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*]; Shelton D. *What Happened in Rio to Human Rights?* // Yearbook of International Environmental Law. Vol. 3. 1992. p. 83 [Shelton D. *What Happened in Rio to Human Rights?*]; Boyle A., Anderson M. *Human Rights Approaches to Environmental Protection*. Clarendon Press. 1996. p. 43. [Boyle A. *Human Rights Approaches to Environmental Protection*. 1996]

²¹ Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку : Міжнародний документ від 14.06.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (14.12.2018). Принцип 1. [Декларація Ріо]

²² Медведєва М.О. *Право на сприятливе довкілля в контексті універсальних стандартів прав людини*. с. 162

²³ Декларація Ріо, Принцип 10.

²⁴ Кравченко С.М., Андрусевич А.О., Бонайн Дж.Е. *Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища* : підручник. Вид. центр ЛНУ, 2002. с. 69.

констатується, що проблеми довкілля досягли світового масштабу, пов'язані з усією планетою та людством, включаючи майбутні покоління, а глобальний підхід до цих проблем зумовлює перехід від права навколишнього середовища до екологічних прав. Також наголошується, що впродовж періоду після Стокгольмської декларації було прийнято низку нормативно-правових актів на національному, регіональному та міжнародному рівнях, які “укріпили юридичну основу екологічних прав та підкреслили невід’ємний зв’язок між збереженням довкілля, розвитком та заохоченням прав людини”.²⁵ Крім цього, до Заключного звіту був доданий Проект принципів щодо прав людини і довкілля. Такий проект не має юридично-обов’язкової сили, однак заслуговує на розгляд з точки зору історії концепції права на безпечне для життя і здоров’я довкілля. Так, окрім визнання того, що “права людини, екологічно-збалансоване довкілля, сталий розвиток та мир є взаємозалежними та неподільними”, та проголошення права кожного “на безпечне, здорове та екологічно-збалансоване довкілля”, проект містить цілий перелік інших екологічних прав, деякі з них є суто екологічними (наприклад, право на захист і збереження повітря, ґрунту, води, льодовиків, флори і фауни), деякі – впливають із взаємозв’язку довкілля з іншими правами людини (наприклад, право на освіту щодо прав людини і довкілля), а деякі мають процесуальний характер (наприклад, право брати участь у плануванні і прийнятті рішень щодо процесів, які можуть вплинути на довкілля і розвиток).²⁶

Більшість ідей, що містяться у цьому проекті, вірогідно у світлі тенденцій Декларації Ріо, не знайшли необхідну підтримку держав у 90-х роках ХХ ст.²⁷ Однак, своєрідним винятком з такого стану речей є процесуальні екологічні права. Зокрема, прийнята під егідою Європейської економічної комісії ООН Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) 1998 року. Держави-учасниці Орхуської конвенції зобов’язалися

²⁵ Ksentini Report. p. 9.

²⁶ *ibid.* pp. 22-24.

²⁷ Boyle A. *Environment and Human Rights* // Max Planck Encyclopedia of Public International Law, 2009. para. 10. [Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009]

гарантувати право на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, задля сприяння захисту “права кожної людини нинішнього і прийдешніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту”.²⁸ Однак, попри визнання такого матеріального права і визначення сприяння його захисту метою конвенції, фокус Орхуської конвенції є суто процесуальним.²⁹ При цьому Орхуська конвенція є одним з найбільш прогресивних міжнародних інструментів, що містять процесуальні екологічні права та створює нові важливі зобов'язання для держав в контексті захисту довкілля, використовуючи ідею екологічних прав людини.³⁰

Подальші зусилля світової спільноти на шляху до визнання матеріального права людини на довкілля включають Міжнародний семінар експертів щодо права на довкілля, проведений у Більбао у 1999 році під егідою ЮНЕСКО та Управління Верховного комісара ООН з прав людини, внаслідок чого було прийнято декларацію, яка проголосила право на здорове та екологічно-збалансоване довкілля.³¹ Крім цього, на початку 2000-х років Комісія ООН з прав людини розглядала питання взаємозв'язку прав людини і довкілля у контексті сталого розвитку, про що свідчить серія резолюцій із назвою “Права людини і довкілля як частина сталого розвитку”.³²

На додаток до цього, на початку 2000-х років зростає інтерес до права на довкілля на регіональних рівнях, зокрема, Переглянута Арабська хартія з прав людини 2004 року містить право на здорове довкілля.³³ Про актуальність питання права на довкілля у Європі у цей же період свідчить, створена у 2000 році і чинна

²⁸ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : Міжнародний документ від 25.06.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015 (14.12.2018). [Орхуська конвенція]

²⁹ Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009. para. 7.

³⁰ *ibid.* para. 26; Donald A., Shelton D. *Environmental Protection and Human Rights*. Cambridge University Press. 2011. p. 149. [Donald A. *Environmental Protection and Human Rights*]

³¹ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 104

³² UN Commission on Human Rights. Res 2002/75. UN Doc E/CN.4/RES/2002/75. 25.04.2002; UN Commission on Human Rights. Res 2003/71. UN Doc E/CN.4/RES/2003/71. 25.04.2003; UN Commission on Human Rights. Res 2005/60. UN Doc E/CN.4/RES/2005/60. 20.04.2005.

³³ Arab Charter on Human Rights. League of Arab States. 22.05.2004. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/loas2005.html> (accessed 14.12.2018). Art. 38.

з 2009 року Хартія основоположних прав Європейського Союзу. Її ст. 37 у розділі “Солідарність” використовує широке формулювання “захист довкілля”, щоправда без чіткого формулювання самого права.³⁴ Окрім цього, “Керівництво з прав людини і довкілля”, опубліковане Радою Європи у 2006 році, узагальнює практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо захисту прав людини в контексті довкілля. У цьому Керівництві чітко відзначається, що ані Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Європейська Конвенція з прав людини), ані Європейська Соціальна Хартія 1961 року, не гарантують права на здорове довкілля, однак, “опосередковано пропонують певний ступінь захисту щодо питань довкілля, як демонструє практика”.³⁵ Такий підхід використання інших прав людини для захисту довкілля отримав у доктрині назву “озеленення” прав людини.³⁶

Після реформування системи ООН щодо захисту прав людини, нова інституція, що замінила Комісію ООН з прав людини у 2006 році³⁷ – Рада ООН з прав людини – продовжила приділяти увагу питанню взаємозв’язку прав людини і довкілля. Так, Рада ООН з прав людини розглядала теми “права людини і зміна клімату”³⁸ та “негативний вплив перевезення та захоронення токсичних та небезпечних продуктів та відходів на реалізацію прав людини”,³⁹ а у резолюції 16/11 2011 року, закликала Управління Верховного комісара ООН з прав людини у співпраці з іншими стейкхолдерами підготувати “детальне аналітичне дослідження щодо взаємозв’язку прав людини і довкілля до дев’ятнадцятої сесії Ради ООН з прав людини”.⁴⁰ Невдовзі, у березні 2012 році було створено Мандат Незалежного експерта з питань правозахисних зобов’язань, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим та стійким довкіллям на трирічний

³⁴ Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Union. 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT> (accessed 14.12.2018).

³⁵ Manual on Human Rights and the Environment. Council of Europe Publishing. 2nd edn. 2012. URL: https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DH_DEV_Manual_Environment_Eng.pdf (accessed 14.12.2018). p. 7. [Manual on Human Rights and the Environment]

³⁶ Див. напр. Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009.

³⁷ UNGA Res 60/251 *Human Rights Council*. UN Doc A/RES/60/251. 03.04.2006

³⁸ HRC Res 7/23. 28.03.2008; HRC Res 10/4. 25.03.2009.

³⁹ HRC Res 9/1. 05.09.2008; HRC Res 12/18. 12.10.2009.

⁴⁰ HRC Res 16/11. *Human rights and the environment*. UN Doc A/HRC/RES/16/11. 12.04.2011.

термін. Цю посаду обійняв Джон Нокс. У березні 2015 року його мандат було подовжено ще на три роки, цього разу із новою назвою – Спеціальний Доповідач з питань правозахисних зобов’язань, що стосуються користування безпечним, чистим, здоровим та стійким довкіллям.⁴¹ За період з 2012 до 2018 років Дж. Нокс провів чимало консультацій і досліджень та створив цілу низку доповідей, а кульмінацією його діяльності у рамках Ради ООН з прав людини стала Доповідь, представлена на 37-й сесії Ради ООН з прав людини у березні 2018 року.⁴² Ця доповідь містить Рамкові принципи щодо прав людини і довкілля (далі – Рамкові принципи). Розгляд усіх шістнадцяти принципів виходить за межі цього дослідження, адже вони стосуються ширшого контексту взаємозв’язку прав людини і довкілля, однак, частина з них містить важливі ідеї і для розуміння змісту власне матеріального права людини на довкілля. Так, право на безпечне довкілля як окреме право людини побіжно згадується у коментарі до першого та другого принципів, а у одинадцятому принципі перелічуються важливі характеристики матеріальних екологічних стандартів. Крім цього, у самому тексті доповіді, Дж. Нокс рекомендував Раді ООН з прав людини визнати право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля на рівні ООН, наприклад, за аналогією з правом на воду та санітарію, якому була присвячена окрема резолюція ГА ООН.⁴³

У серпні 2018 року було продовжено мандат і призначено нового Доповідача з прав людини і довкілля (оскільки за системою, що діє у Раді ООН з прав людини одна особа може займати посаду у спеціальних процедурах не більше ніж 6 років підряд). Ним став Девід Бойд. Наприкінці жовтня 2018 року під час кількох подій в рамках Генеральної Асамблеї ООН, він презентував доповідь, стала результатом спільної роботи обох доповідачів – Дж. Нокса та Д. Бойда⁴⁴. У цій доповіді, вперше в історії, Генеральній Асамблеї рішуче

⁴¹ HRC Res 28/11. UN Doc A/HRC/RES/28/11. 26.03.15.

⁴² HRC. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*. UN Doc A/HRC/37/59. 24.01.2018. [A/HRC/37/59]

⁴³ A/HRC/37/59. p. 4

⁴⁴ UNGA. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*. UN Doc A/73/188. [A/73/188]; Towards the Right to a Healthy Environment.

запропоновано на формальному рівні визнати право на довкілля (або зробити можливим для держав-учасниць ООН таке формальне визнання в перспективі у формі юридично-обов'язкового міжнародного договору). Так, у доповіді запропоновано три варіанти такого визнання: 1) юридично-обов'язкове закріплення такого права людини завдяки Глобальному Пакту для довкілля, розробки якого ведуться впродовж останніх років за ініціативи Франції; 2) розробка додаткового протоколу до Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права; 3) резолюція ГА ООН, присвячена праву на довкілля.⁴⁵ Щодо першого варіанту, проект Глобального Пакту, ст. 1 якого закріплює “право на екологічно-збалансоване довкілля”, на сьогодні є предметом розгляду Робочої групи ad hoc, створеної Генеральною Асамблеєю ООН. Організаційна зустріч цієї Робочої зустрічі відбулась у вересні 2018 року, а перша зустріч щодо сутності запланована на січень 2019 року, подальші зустрічі щодо сутності мають відбутися у березні і травні 2019 року.⁴⁶

У цей же час, на регіональному рівні, у країнах Латинської Америки та Карибського басейну продовжується становлення ідеї матеріального права людини довкілля, яке можна захистити за допомогою процесуальних прав за аналогією з Орхуською конвенцією у Європі. Так, розроблена у березні 2018 року під егідою Економічної Комісії ООН у Латинській Америці та Карибському басейні, Регіональна угода про доступ до інформації, участь громадськості та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля у Латинській Америці і Карибському басейні (Угода Есказу) стала відкритою для підписання 27 вересня 2018 року і в цей же день була підписана 14-ма державами цього регіону.⁴⁷

UNEP. 2018. URL: <https://www.unenvironment.org/events/symposium/towards-right-healthy-environment> (accessed 14.12.2018).

⁴⁵ A/73/188, para. 46-48.

⁴⁶ Toward a Global Pact for the Environment: White Paper. Le Club des juristes. 2017. URL: <http://pactenvironment.emediaweb.fr/wp-content/uploads/2017/07/White-paper-Global-Pact-for-the-environment.pdf> (accessed 14.12.2018); Organizational session of the Working Group, September 5th to 7th, 2018, New York. Global Pact for the environment. 2018. URL: <http://pactenvironment.org/2018/09/24/premiere-reunion-organisationnelle-du-groupe-de-travail-des-etats-du-5-au-7-septembre-2018-new-york/> (accessed 14.12.2018); Towards a Global Pact for the Environment 14 - 18 January 2019 Nairobi, Kenya. UNEP. 2018. URL: <https://www.unenvironment.org/events/conference/towards-global-pact-environment> (accessed 14.12.2018).

⁴⁷ Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. ECLAC. 04.03.2018. URL: http://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43583/1/S1800428_en.pdf (accessed 14.12.2018). [Escazu

Станом на 07 грудня 2018 року, ця угода підписана 16-ма державами, однак, жодна держава поки не ратифікувала її.⁴⁸ Ст. 4 Угоди Есказу передбачає зобов'язання держав учасниць “гарантувати право кожної особи жити у здоровому довкіллі, а також гарантувати будь-яке інше універсально-визнане право людини, пов'язане з цією Угодою”,⁴⁹ однак, як і у випадку Орхуської конвенції, головним фокусом Угоди Есказу є процесуальні екологічні права.

Отже, право людини на довкілля існує у міжнародному дискурсі вже впродовж щонайменше 50 років. За цей час відбулася значна кількість дипломатичних конференцій і експертних досліджень на глобальному та регіональних рівнях, що посприяло закріпленню цього права на національному рівні у конституціях багатьох держав, але часом також призводило до суперечливих результатів і реакцій держав (як, наприклад, Декларація Ріо чи Доповідь Ксентіні). Через суперечливість матеріального права людини на довкілля, у практичному вимірі більшої популярності набули альтернативи: процесуальні екологічні права та використання інших матеріальних прав людини в контексті довкілля, тобто “озеленення” прав людини. При цьому, матеріальне право на довкілля закріплене у чітких формулюваннях саме у категорії прав людини у двох угодах на регіональному рівні: Банжульській Хартії 1981 року та Сан-Сальвадорському протоколі 1988 року, а також імпліцитно присутнє у кількох інших регіональних угодах. Станом на 2018 рік, міжнародному праву прав людини невідома жодна юридично-обов'язкова угода на глобальному рівні, яка б комплексно закріплювала таке право. Однак, посилена увага ООН до цього питання і розвиток подій 2018 року, включаючи створення Рамкових принципів щодо прав людини і довкілля та конкретні пропозиції Спеціального доповідача ООН з прав людини і довкілля щодо закріплення матеріального права людини на здорове довкілля на міжнародному рівні, представлені перед ГА ООН, вказують

Agreement]; Fourteen Countries Sign New Generation Agreement at UN Headquarters on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters. ELCAC. 27.09.2018. URL: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/fourteen-countries-sign-new-generation-agreement-un-headquarters-access-information> (accessed 14.12.2018).

⁴⁸ Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. ELCAC. URL: <https://www.cepal.org/en/escazuagreement> (accessed 14.12.2018).

⁴⁹ Escazu Agreement. Art. 4.

на поновлення актуальності власне матеріального права людини на довкілля, яке і буде охарактеризоване у подальших структурних частинах цієї магістерської роботи.

1.2. Науковий диспут щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

1.2.1. Критика права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

Як було з'ясовано у попередньому підрозділі, попри різноманітні спроби поєднати сфери захисту довкілля і прав людини, матеріальне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля досі формально не належить до категорії універсально-визнаних прав людини та залишається найбільш дискусійним питанням у ширшому дискурсі стосовно взаємозв'язку прав людини і довкілля.⁵⁰ Дж. Нокс виправдано називає таку ситуацію “аномальною на тлі зростаючої популярності права на здорове довкілля на регіональному та національному рівні”.⁵¹ Завданням цього пункту є висвітлити можливі причини відсутності єдиної, узгодженої на міжнародному рівні, позиції щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, зокрема через аналіз присутньої у науці критики цього права як окремого права людини.

Ще на початку 1990-х років Г. Хандл стверджував, що було б помилково вважати, що право людини на довкілля сприятиме захисту довкілля, через низку причин, таких як складність визначення, невідповідність ролі інституцій із захисту прав людини щодо контролю за зобов'язаннями з охорони довкілля чи антропоцентричний характер погляду на довкілля крізь призму прав людини та ін.⁵²

⁵⁰ DELC. Human Rights and the Environment. UNEP. URL: <http://web.unep.org/divisions/delc/human-rights-and-environment> (accessed 14.12.2018).

⁵¹ Gray K., Tarasofsky R., Carlarne C. *The Oxford Handbook of International Climate Change Law*. Oxford University Press, 2016. p. 216. [Gray K. *The Oxford Handbook of Climate Change Law*]

⁵² Boyle A. *Human Rights Approaches to Environmental Protection*. 1996. p. 49.

Аналіз доступних джерел дозволяє виокремити щонайменше шість основних категорій аргументів, які ставлять під сумнів доцільність визнання права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як права людини на міжнародному рівні. Зазначимо для початку у стислій формі головні категорії критики із подальшим більш детальним розкриттям їхньої сутності. Перша категорія критики – окреме право на безпечне для життя і здоров'я довкілля непотрібне, оскільки відповідний інтерес можна захистити шляхом “озеленення” інших прав людини або завдяки механізму процесуальних екологічних прав. Друга – матеріальне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля – надто абстрактне, нечітке, його межі важко визначити, що ставить під питання принцип правової визначеності. Ще один елемент у цій категорії – оскільки межі цього права важко визначити, не менш важко і встановити випадки його порушення, а за умови, що це право буде таким, що можна захистити у судовому порядку, це створить додаткові проблеми. Третя категорія – право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля є неефективним для захисту довкілля як такого, адже недоцільно підпорядковувати довкілля інтересам людини, і крім цього на міжнародному рівні вже існує окрема галузь “міжнародне екологічне право”, тому визнання такого права призведе до недоцільного перетину компетенції прав людини та міжнародного екологічного права. Четверта категорія – визнання цього права є не вигідним для держав, оскільки може бути перешкодою для їхнього економічного розвитку. П'ята категорія критики стосується практичних перешкод на шляху до імплементації нового права у міжнародному контексті. І, нарешті, шоста категорія – нове право “на безпечне для життя і здоров'я довкілля” не є потрібним, оскільки створення так званих “нових прав” підважує систему прав людини як таку, призводячи до “інфляції прав людини”.

Розпочнемо з першої категорії критики, сутність якої зводиться до недоцільності визнання нового окремого права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, оскільки відповідний інтерес можна ефективно захистити за допомогою використання інших усталених прав людини, таких як право на життя, право на приватність, право на здоров'я, право на достатній життєвий

рівень тощо, тобто так званого “озеленення” інших прав, побіжно згаданого першому підрозділі, а також за допомогою процесуальних екологічних прав, зокрема, права на доступ до інформації з екологічних питань, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища.⁵³ Процес “озеленення” інших прав людини на сьогодні є відомим для теорії і практики явищем.⁵⁴ Більше того, як відзначила М.О. Медведєва такий підхід відповідно до якого “права людини, які вже захищені міжнародними механізмами і національними конституціями, відіграють вагомую роль в захисті навколишнього середовища”,⁵⁵ а тому “створення нових норм буде зайвим”, є одним з основних підходів до місця екологічних прав у системі прав людини.⁵⁶ Щодо процесуальних прав, ідеї головних апологетів такого підходу влучно узагальнила Л. Лейб, описавши позиції С. Дугласа-Скотта, Р. Макрорі та Г. Хандла.⁵⁷ У загальному, основні їхні аргументи зводяться до того, що процесуальні права не містять таких концептуальних і змістовних труднощів, як матеріальне право людини на довкілля, а тому вони є більш прийнятними.

Стосовно другої категорії критики, її головна ідея полягає у недоцільності цього права як такого, межі якого важко або практично неможливо визначити. Наприклад, за твердженням Ф. Франціоні, окреме право на чисте довкілля не є “ані необхідним, ані корисним через його невизначеність”.⁵⁸ Справді, постає низка питань: щодо ступеню завдання шкоди довкіллю, за якого таке право можна вважати порушеним, щодо переліку екологічних показників, які варто враховувати, щодо змісту такого права, наприклад, чи воно означає обов’язкове встановлення зв’язку між станом довкілля та здоров’ям людей чи може стосуватися стану довкілля без прив’язки до здоров’я населення тощо. В українській науці подібні питання ще за радянських часів описував

⁵³ Напр. Орхуська конвенція.

⁵⁴ Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009. para. 4.

⁵⁵ Медведєва М. О. *Право на сприятливе довкілля*. с. 164.

⁵⁶ Там само. с. 164.

⁵⁷ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 87-88.

⁵⁸ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*. p. 54.

Ю.С. Шемшученко, пояснюючи відсутність окремого права на сприятливе довкілля у радянському законодавстві такими факторами як зокрема: “недостатня теоретична розробка поняття “сприятливе довкілля”, “обмеженість системи правових нормативів для визначення якості довкілля” та “прогалини у відображенні цього права у земельному, водному, лісовому законодавстві, законодавстві про надра, про охорону атмосферного повітря та про охорону і використання тваринного світу”.⁵⁹ Особливо цікаво вчений описував відмінність між двома групами нормативів, якими можна окреслити межі цього права: перша група відображає якість довкілля лише з санітарно-гігієнічного погляду (що, відповідно стосуються лише здоров’я людини), друга – ширший підхід, за якого до уваги беруться нормативи “ресурсомісткості, екологічної стійкості, естетичного багатства та різноманіття”.⁶⁰ Щодо широких меж права на безпечне для життя і здоров’я довкілля у контексті можливості його захисту у судовому порядку, аби зрозуміти цей аспект критики, можна, до прикладу, звернути увагу на статистику Всесвітньої організації охорони здоров’я (далі – ВООЗ). За нещодавніми даними ВООЗ, 90 % населення планети дихає повітрям, небезпечним для здоров’я, а близько 7 млн. людей помирають щороку від забруднення повітря.⁶¹ Ці цифри вражають самі по собі, але якщо розглянути їх у контексті права на безпечне для життя і здоров’я довкілля, то на перший план виходить питання юридичного характеру: чи визнання цього права означатиме, наприклад, право кожного, хто дихає повітрям, небезпечним для здоров’я (тобто 90% населення планети) звернутися до національних, регіональних чи міжнародних судових установ із вимогою захисту цього права чи компенсації за порушення. У разі ствердної відповіді, годі й уявити потенційну кількість звернень, часу на їх опрацювання чи ресурсів, необхідних для відшкодування завданої шкоди. Аналогічна ситуація можлива не лише з проблемою глобального

⁵⁹ Шемшученко Ю. С. *Правовые проблемы экологии*. Наук. думка, 1989. с. 29. [Шемшученко Ю. С. 1989]

⁶⁰ Там само. с. 21-22.

⁶¹ Nine out of ten people worldwide breathe polluted air, but more countries are taking action. WHO. 02.05.2018. URL: <http://www.who.int/news-room/detail/02-05-2018-9-out-of-10-people-worldwide-breathe-polluted-air-but-more-countries-are-taking-action> (accessed 14.12.2018).

виміру, але й, наприклад, більш локальними проявами забруднень, які, однак, стосуються великого числа індивідів у певній місцевості.

Третя категорія критики стосується протиріч між антропоцентричним та екоцентричним підходами до захисту довкілля, перенесеними у площину права. Ця критика, зазвичай, походить із середовища екологів, які ставлять питання, про те, наскільки визнання права людини на довкілля сприятиме захисту довкілля як такого. Так, опоненти антропоцентричного підходу притримуються думки, що право людини на довкілля, як і будь-яке інше право людини зосереджується лише на захисті людей і не включає усі інші біологічні види чи природні ресурси і, відповідно, не захищає інтереси довкілля як такого.⁶² Відповідно, норми міжнародного екологічного права, які на сьогодні покривають низку різнохарактерних питань щодо захисту довкілля можуть бути кращим інструментом для захисту довкілля, а тому створення нового права людини не буде доречним. Так, А. Бойл у 1996 році ставив під питання доцільність переформулювання захисту довкілля мовою прав людини у світлі наявності міжнародного екологічного права, вважаючи, що це не додасть жодної користі для захисту довкілля.⁶³ Питання, “чи права людини є відповідним юридичним інструментом для подолання сучасної тенденції погіршення стану довкілля” продовжує залишатись актуальним у експертному середовищі.⁶⁴

Сутність четвертої категорії критики, що стосується економічного розвитку, полягає у неприйнятності для деяких країн ідеї про право на безпечне для життя і здоров'я довкілля як такого, що стоїть на заваді їхнього розвитку. Зокрема, Д. Шелтон відзначає, що політичні суперечності щодо прийнятності цього права під час підготовки до конференції Ріо у контексті дискурсу Північ-Південь щодо економічного розвитку і захисту довкілля лягли в основу відсутності консенсусу щодо цього права.⁶⁵

⁶² Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 1328.

⁶³ Boyle A. *Human Rights Approaches to Environmental Protection*. 1996. p. 56.

⁶⁴ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*. p. 42.

⁶⁵ Shelton D. *What Happened in Rio to Human Rights?* p. 89-90.

П'ята категорія критики полягає у відсутності практичних механізмів дотримання і реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.⁶⁶ Так, на сьогодні на міжнародному рівні немає юридичного форуму, де таке право можна було б захистити. Відповідно, визнання цього права саме по собі не вплине жодним чином на покращення ситуації з його дотриманням, якщо воно не буде одночасно супроводжуватися створенням можливостей для його захисту на міжнародному рівні, особливо у ситуаціях одночасної відсутності захисту цього права на національному рівні або неспроможності захистити таке право на національному рівні.

Нарешті – шоста категорія критики – стосується системи прав людини загалом, особливого місця і значення прав людини. Представники цієї категорії критики застерігають від не виправданого розширення каталогу прав людини, оскільки такий підхід перетворення будь-яких вимог на права людини, призводить до знецінення самих прав людини.⁶⁷ Наприклад, Дж. Нікел зазначає, що “при довільному використанні мови прав у контексті довкілля, люди можуть почати заявляти про права, що є надто метафоричними та риторичними”.⁶⁸

Отже, існує чимало видів критики окремого матеріального права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що ставить під питання його доцільність і стосується змісту цього права, механізмів його захисту, політичних чи концептуальних перешкод та інших факторів, основні з яких були розглянуті у цьому пункті. Залишаючи питання критики відкритим, перед формулюванням висновків щодо його доцільності, перейдемо до розгляду протилежної сторони аргументації щодо необхідності цього права.

⁶⁶ For example, Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 97.

⁶⁷ Shelton D. *What Happened in Rio to Human Rights?* p. 93.

⁶⁸ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 98.

1.2.2. Обґрунтування необхідності права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

Завданням цього підпункту є висвітлення аргументації, яка містить як відповіді на описану у попередньому підрозділі критику, так і деякі додаткові елементи обґрунтування необхідності універсального визнання права на довкілля як окремого матеріального права людини.

Розпочнемо з дискусії про “озеленення” інших прав людини та достатності процесуальних прав. Як справедливо зазначає Л. Лейб “озеленення” інших прав людини може становити лише перехідний етап у процесі визнання окремого права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.⁶⁹ Прихильники визнання нового окремого права стверджують, що незважаючи на можливість використання наявних механізмів захисту прав людини у деяких випадках завдання шкоди довкіллю, таке використання прав людини для захисту довкілля є обмеженим за своїм обсягом і впливом.⁷⁰ Справді, при використанні інших прав людини в екологічному контексті, спочатку потрібно встановити і довести зв'язок між станом довкілля та конкретним правом людини, наприклад, правом на життя, здоров'я чи приватність. Якщо ж такий зв'язок не буде доведено, то використання цих прав у зв'язку із завданням шкоди довкіллю не є можливим, а тому такий підхід є не повною мірою ефективним, адже залишає прогалину, коли довкіллю завдано шкоду відчутну для людей, однак не пов'язану безпосередньо з усталеними правами людини.

Щодо недостатності виключно процесуальних екологічних прав, підсумовуючи аргумент М. Андерсона, можна зазначити, що навіть якщо права на участь у прийнятті рішень та інші процедурні механізми дотримані у демократичному суспільстві повною мірою, це ще не гарантує захисту довкілля. Одна з причин – сучасні демократії з притаманною їм культурою споживацтва і самі схильні до завдання шкоди довкіллю або до підпорядкування довкілля

⁶⁹ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 72.

⁷⁰ *ibid.* p. 88.

економічним інтересам, тому навіть за дотримання усіх демократичних процедур довкілля в результаті може не бути захищеним.⁷¹

Стосовно відповіді на критику щодо відсутності чітких меж цього права, прихильники визнання цього права наголошують, що детальне визначення змісту може бути поступовим процесом, до прикладу, нюанси змісту цього права можуть бути конкретизовані завдяки практиці його застосування.⁷² Д. Шелтон, вказує, що подібна проблема притаманна багатьом іншим правам людини, коли не менш концептуально складні і широкі терміни, такі як “належна процедура” (due process), “громадський порядок” (ordre public), “національна безпека” (national security) чи “самовизначення” (self-determination) підлягають застосуванню на практиці. Однак, при цьому, продовжує Д. Шелтон, ці терміни набувають досить чіткого значення у конкретному соціальному та історичному контексті і тому у випадку невизначеності права на довкілля також не повинно бути перешкод під час судового тлумачення.⁷³ Також, можна провести аналогію із розвитком концепції прав людини загалом. У системі права США, до створення міжнародного права прав людини, абстрактні права, які сьогодні класифікують як “права людини”, отримали своє практичне змістовне наповнення завдяки судовій практиці Верховного Суду США.⁷⁴ Коли права людини як категорія були згадані у кількох положеннях Статуту ООН, навіть їхній перелік не був чітко визначеним, але вже сама згадка про права людини як мету мала важливе значення. Так само, Європейська конвенція з прав людини містить доволі лаконічний текст, однак, зміст закріплених у ній прав поступово розкривається завдяки судовій практиці ЄСПЛ, зокрема шляхом прогресивного тлумачення.⁷⁵ Більше того, мабуть, жодне право людини не можна назвати визначеним повною мірою, оскільки разом із суспільним розвитком

⁷¹ Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 1316.

⁷² Eaton J. *The Nigerian Tragedy: Environmental Regulation of Transnational Corporations and the Human Right to a Healthy Environment* // Boston University ILJ. Vol. 15, 1997. p. 300. [Eaton J. *The Nigerian Tragedy*]

⁷³ Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 28 Stanford Journal of International Law, 1991. p. 135. [Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 1991]

⁷⁴ Lord Hoffman. *The Universality of Human Rights*. Judicial Studies Board Annual Lecture 19.03.2009. URL: <http://www.brandeis.edu/ethics/pdfs/internationaljustice/bij/BIIJ2013/hoffmann.pdf> (accessed 14.12.2018).

⁷⁵ *Case of Tyrer v. The United Kingdom*. ECHR. Judgment. 25.05.1978. para. 31.

продовжують виникати нові конотації “усталених” прав. Окрім цього, деякі дослідники навіть вбачають додаткові переваги широкого формулювання права на довкілля, такі як, наприклад, більший обсяг захисту, який таке право може надати.⁷⁶

Додатково, щодо можливості захистити це право у судовому порядку у світлі його невизначеності, це питання підіймається навіть в контексті економічних, соціальних та культурних прав, що на сьогодні визнаються більшістю держав світу як права людини. Ці права традиційно сприймалися радше як напрями державної політики чи прагнення, а не як власне права.⁷⁷ Однак, при цьому, чіткість цих прав і можливість їх захисту на міжнародному рівні продовжує зростати.⁷⁸ Отже, невизначеність ступеню захисту і рівня стану довкілля, за якого відповідне право буде вважатися порушеним у цьому контексті не може розглядатися в якості аргументу на користь невизнання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Наступна ідея стосується протистоянь між антропоцентризмом та екоцентризмом. Як вказують експерти з міжнародного екологічного права, “захист прав людини та захист довкілля не є концептуально несумісними”.⁷⁹ Це можна пояснити тим, що навіть міжнародне екологічне право за своєю природою є значною мірою антропоцентричним,⁸⁰ а також тим, що довкілля сприймається людьми як цінність для їхнього життя як у антропоцентричному, так і у екоцентричному значенні.⁸¹ Крім цього, перетин сфер міжнародного екологічного права та міжнародного права людини не означає відсутність потреби у праві людини на довкілля. Навпаки, такий підхід створює більше можливостей для використання засобів судового захисту, адже міжнародне екологічне право не пропонує механізмів для захисту індивідів, які зазнають

⁷⁶ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 94.

⁷⁷ Boven T. *Categories of Rights* in Moeckli D., Shah S., Sivakumaran S. *International Human Rights Law*. Oxford University Press, 3^d edn, 2018. p. 137 [Boven T. *Categories of rights*]

⁷⁸ *ibid.* p. 142.

⁷⁹ Bodansky D., Brunnee J., Hey E. (eds) *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, Oxford University Press, 2010. p. 141.

⁸⁰ *ibid.*

⁸¹ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 91.

негативного впливу від погіршення стану довкілля.⁸² На основі подібних міркувань Л. Лейб також спростовує побоювання держав, що розвиваються, адже наявність екологічних прав створює більше переваг ніж ризиків для населення цих країн, особливо найбільш бідних і вразливих груп населення.⁸³

Стосовно можливих практичних перешкод на шляху до реалізації цього права на міжнародному рівні, можна погодитись із думкою, що “визначення юридичної і філософської основи права може передувати його реалізації відповідними стейкхолдерами”,⁸⁴ тобто первинною є сама концептуальна ідея права, а вже конкретна процедура захисту може бути створена пізніше. Однак, у випадку права на довкілля можливе і використання вже чинних механізмів. Так, одна з пропозицій Спеціального Доповідача щодо прав людини і довкілля – розробка додаткового протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права – може вирішити це питання шляхом залучення Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, який має компетенцію розглядати індивідуальні скарги стосовно держав, що надали згоду на таку компетенцію.⁸⁵

Щодо “підваження” системи прав людини через визнання “непотрібних” прав, система прав людини справді може зазнавати “інфляції” у випадку, коли до неї включають ідеї, які насправді не належать до основоположних прав людини і є спробами перевести у категорію прав людини будь-який інтерес. Однак, у випадку права людини на довкілля визнання цього права не є безпідставним. Наприклад, деякі експерти для доведення доцільності цього права слухно застосовують трискладовий тест існування права людини: універсальність, можливість практичного використання та першочергову важливість, доходючи висновку, що право на довкілля відповідає цим трьом критеріям.⁸⁶ Крім цього, ГА ООН свого часу розробила критерії визнання нового права людини. Так, право людини повинно: бути сумісним з чинними нормами

⁸² Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 96.

⁸³ *ibid.* p. 95-96.

⁸⁴ *ibid.* p. 97.

⁸⁵ A/73/188 para. 47.

⁸⁶ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 90-91.

міжнародного права прав людини; мати основоположний характер і походити з невід'ємної гідності і цінності людської особи; бути достатньо чітким аби на його основі можна було виокремити застосовні права і обов'язки; забезпечувати у разі потреби реалістичний та ефективний механізм імплементації, включаючи систему звітування та користуватись широкою міжнародною підтримкою.⁸⁷ Спеціальний Доповідач ООН щодо прав людини і довкілля доходить висновку, що у випадку права на довкілля “усі ці критерії чітко дотримані”.⁸⁸ Отже, такі твердження вказують на те, що визнання права людини на довкілля є своєчасним і виправданим кроком.

Інші важливі аргументи на користь існування цього права влучно описує А. Бойл, який у своїй статті 2012 року пише про зміну своєї позиції (порівняно з працею 1996 року) на користь доцільності цього права. Так, він підкреслює важливість цього права для держав з суттєвими екологічними проблемами, а також у контексті глобальної проблеми зміни клімату.⁸⁹ На думку А. Бойла, віднесення проблеми довкілля саме до категорії прав людини уможливить пошук рівноцінного балансу між цим правом та іншими соціальними, економічними та культурними правами, оскільки не маючи статусу права людини, інші соціальні цінності, захищені правами людини легко домінують над метою захисту довкілля.⁹⁰

Таким чином, на сьогодні, доцільність права людини на довкілля знаходить підтримку в середовищі експертів, які вважають, що як “озеленення” інших прав людини, так і процесуальні права можуть бути лише перехідним етапом, оскільки залишають прогалину у правовому регулюванні; невизначеність змісту цього права не є перешкодою, адже ця проблема може бути вирішена шляхом поступового судового тлумачення; це право може мати не лише антропоцентричний вимір; це право відповідає критеріям права людини і не становить суттєвих концептуальних перешкод; визнання права на довкілля

⁸⁷ UNGA Res 41/120 *Setting international standards in the field of human rights*. UN Doc A/RES/41/120. 04.12.1986.

⁸⁸ A/73/188. para. 51

⁸⁹ Boyle A. *Human Rights and the Environment: Where Next?* // EJIL. Vol. 23 (3), 2012. p. 627. [Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012]

⁹⁰ *ibid.* p. 629.

саме у категорії прав людини дозволить підвищити роль довкілля порівняно з іншими цінностями, які мають статус прав людини. Отже, можна зробити висновок, що присутнє у науковому дискурсі обґрунтування необхідності права на безпечне для життя і здоров'я довкілля переважає критику, а тому універсальне визнання та закріплення цього права у категорії прав людини є цілком закономірним і необхідним кроком світової спільноти.

1.3. Характеристика права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як права людини

1.3.1. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля

У попередньому підрозділі ми розглянули критику та обґрунтування права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та дійшли висновку, що визнання і закріплення такого матеріального права людини, незважаючи на наявну критику, є своєчасним та доцільним. Однак, при цьому, виникає низка питань щодо найбільш прийняттого змістовного наповнення цього права, яке відображається вже у самому формулюванні назви цього права. У назві цієї магістерської роботи, а також її структурних частин задля збереження єдності термінології використовуємо формулювання “право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля”, оскільки це відповідає ст. 50 Конституції України. Однак, така назва цього права не є “істиною в останній інстанції”. У міжнародно-правовому дискурсі щодо цього права, а також у національному законодавстві інших держав на сьогодні немає єдності у підходах щодо формулювань. У цьому пункті буде розглянуто найбільш поширені варіанти щодо термінології, застосовної до матеріального права людини на довкілля, а також буде досліджено зв'язок між термінологічним окресленням і змістовним наповненням цього права.

Може виникнути питання, для чого взагалі потрібне означення певних характеристик довкілля у формулюванні назви цього права. На це питання гарну

дає відповідь Д. Шелтон, вказуючи, що термін “довкілля” є нейтральним сам по собі і не говорить нічого про якість цього довкілля, через що потрібне додаткове означення цієї якості.⁹¹

Розглянемо палітру термінологічних варіацій. Як влучно відзначив А. Бойл, навіть Підкомісія ООН з попередження дискримінації та захисту меншин не могла дійти єдності щодо термінології.⁹² Так, у звіті Спеціального Доповідача Підкомісії – Ф. Ксентіні – згадуються такі терміни як “здорове і процвітаюче довкілля” (healthy and flourishing environment), “задовільне довкілля” (satisfactory environment), “безпечне, здорове та екологічно безпечне довкілля” (secure, healthy and ecologically sound environment). А. Бойл також звертає увагу і на формулювання, використані у Стокгольмській Декларації 1972 року: довкілля, “якість котрого дозволяє провадити гідне та процвітаюче життя” та Африканській Хартії 1981 року, що закріпила право народів на “загальне задовільне довкілля, сприятливе для їхнього розвитку”.⁹³ Інші варіанти включають, наприклад, право на “безпечне, здорове та екологічно-збалансоване довкілля” (safe, healthy and ecologically-balanced environment),⁹⁴ а також більш лаконічні формулювання “чисте” (clean), “здорове” (healthy), “гідне” (decent), “життєздатне” (viable), “задовільне” (satisfactory), “екологічно-збалансоване” (ecologically balanced), “стійке” (sustainable) довкілля.⁹⁵ Ці варіанти означення якості довкілля ще можна доповнити правом на “захищене” (protected), “придатне для життя” (livable), “відповідне” (suitable) і “у загальному задовільне” (generally satisfactory) довкілля.⁹⁶ У конституціях різних держав зустрічаються також право на довкілля “вільне від забруднення” (free from contamination) – Конституція Еквадору, “відповідне для розвитку особи” (suitable for development of the person) – Конституція Португалії,⁹⁷ “не шкідливе для здоров’я або

⁹¹ Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 1991. p. 134.

⁹² Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009, para. 11.

⁹³ *ibid.*

⁹⁴ DELC. *Human Rights and the Environment*. UNEP. URL: <http://web.unep.org/divisions/delc/human-rights-and-environment> (accessed 14.12.2018).

⁹⁵ Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 1326.

⁹⁶ Eaton J. *The Nigerian Tragedy*. p. 299.

⁹⁷ Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 1326

добробуту” (not harmful to health or well-being) довкілля – Південна Африка.⁹⁸ Цей список можна продовжувати, адже справді існують “міриади прикметників”, застосованих для характеристики цього права.⁹⁹

На перший погляд може видаватися, що відмінність у означенні певних якісних характеристик довкілля – не така вже й суттєва риса й у кожному варіанті сутність цього права як матеріального права людини на довкілля зберігається. Однак при більш детальному розгляді можна зауважити відмінності, що є ключовими для змісту цього права. Так, використання різних прикметників може обумовлювати різний ступінь захисту довкілля та бути виразом різних концептуальних ідей в основі цього права. Наприклад, у світлі Банжувської конвенції 1981 року М. Андерсон ставить слушне питання, чи право на задовільне довкілля може використовуватись лише тоді, коли воно не стоїть на заваді вимог економічного та соціального розвитку.¹⁰⁰ Цей же автор звертає увагу на важкі етичні рішення, пов’язані з термінологією та змістом цього права і ставить питання “чи ми хочемо захистити здоров’я людини і засоби для існування, чи екологічну стійкість або естетичну цінність природних багатств”.¹⁰¹ Дискусія щодо термінології і змісту цього права неминує повертає і до згаданого у попередньому підрозділі протистояння між антропоцентризмом та екоцентризмом. Так, критерієм, покладеним в основу оцінки стану довкілля можуть бути, до прикладу, об’єктивні показники стану окремих компонентів довкілля, а можуть бути і більш суб’єктивні категорії, такі як безпечність довкілля для здоров’я людей, придатність довкілля для проживання людей або ж відповідність стану довкілля інтересам економічного розвитку. Вочевидь, в останніх трьох випадках прийнятним може бути нижчий ступінь захисту довкілля та вужче розуміння цього права. Отже, можна зауважити, що серед перелічених вище формулювань, ті з них, що відсилають до “здоров’я людини”, “розвитку”, “добробуту” чи “задовільного довкілля”, є більш обмеженими за

⁹⁸ Constitution of the Republic of South Africa. 1996. URL: <https://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996> (accessed 14.12.2018). Art. 24.

⁹⁹ Eaton J. *The Nigerian Tragedy*. p. 299.

¹⁰⁰ Hunter D. *International Environmental Law and Policy*. p. 1326.

¹⁰¹ *ibid.* pp. 1326-1327.

своїм обсягом і менш доречними для цілей захисту довкілля, порівняно із формулюваннями, що стосуються “екологічно-збалансованого” чи “стійкого” довкілля, що передбачають вищий ступінь захисту довкілля як такого.

Щодо формулювання “право на безпечне для життя і здоров’я довкілля”, використаного у Конституції України, вважаємо, що воно виражає вузький антропоцентричний підхід, оскільки у цьому разі стан довкілля вимірюється критерієм безпеки для життя і здоров’я людей.¹⁰² При цьому, більш доцільним вважаємо підхід, за якого довкілля розглядається не лише суто в інтересах людини, але й як самостійна цінність. Через це погоджуємось із українськими науковцями, які обґрунтовують доречність іншого формулювання для цілей українського законодавства – “право на сприятливе довкілля”.¹⁰³ Так, О. В. Толкаченко, визначає поняття “сприятливе навколишнє середовище” як “середовище, яке позитивно впливає на життєдіяльність і здоров’я людини та біологічні процеси в екосистемах, при забрудненні не втрачає здатності до самовідновлення, а також передбачає поліпшення якості життя людини”,¹⁰⁴ отже цей термін є охоплює “безпечне для життя і здоров’я довкілля”, однак також охоплює довкілля у ширшому значенні, наприклад, стан екосистем, передбачаючи більш високі вимоги до якості довкілля.

В останніх напрацюваннях ООН щодо прав людини і довкілля, йдеться про право на “безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля”, більш простим формулюванням якого є “право людини на здорове довкілля”.¹⁰⁵ Таке формулювання та його інтерпретації, подані Спеціальним доповідачем ООН, вказують на розуміння формулювання “здорове довкілля”, як такого, що

¹⁰² Наукову дискусію щодо змісту цього права в Україні з погляду екологічної безпеки гарно охарактеризував Т. В. Грушкевич у статті Грушкевич Т. В. Теоретико-правова характеристика права на безпечне для життя і здоров’я довкілля // Право і суспільство № 4 ч. 4, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ww.univer.km.ua/statti/hrushkevych_t.v._teoretyko-pravova_kharakterystyka_prava_na_bezpechno_dlya_zhyttya_y_zdorovy_dovkillya.pdf (14.12.2018).

¹⁰³ Див. напр. Толкаченко О.В. Право на сприятливе навколишнє середовище в законодавстві України та інших держав // Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa człowieka – tożsamość narodowa. Uniwersytet Łódzki. Bookmarked Publishing & Editing, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/12207/177-184.pdf;jsessionid=C86A099D8DE84E6CDFCD914D64C2408B?sequence=1> (14.12.2018) [Толкаченко О. В. Право на сприятливе навколишнє середовище]; Шемшученко Ю. С. 1989.

¹⁰⁴ Толкаченко О.В. Право на сприятливе навколишнє середовище. с. 182.

¹⁰⁵ A/HRC/37/59. para. 11.

стосується здорового стану власне довкілля, не обмежуючись прив'язкою до здоров'я людини. На наш погляд, такий підхід є вдалим компромісом між екоцентризмом та антропоцентризмом. Зокрема, відповідно до такого підходу в основі цього права мають лежати матеріальні стандарти, необхідні для запобігання шкоди для довкілля, однак, обмеженість ресурсів держав дозволяє певний ступінь дискреції у реалізації цього права з урахуванням інших соціальних цілей.¹⁰⁶

Формулювання “здорове довкілля” знаходить підтримку і в ширшому експертному середовищі. Наприклад, Дж. Ітон, пише, що термін “здорове довкілля” є “достатньо широким, аби охопити усі інші прикметники і водночас достатньо конкретним, аби охарактеризувати це право у зрозумілий спосіб”.¹⁰⁷

Варто відзначити, що дослівний переклад цього терміну (healthy environment) на українську мову як “здорове довкілля” потребує додаткового пояснення при його застосуванні, і може виявитися не найкращим українським відповідником цієї концепції, може помилково тлумачитись як таке, що стосується виключно здоров'я людини. Через це вважаємо прийнятним застосування в Україні іншого терміну, описаного вище, що вже увійшов у вжиток української науки – “сприятливе довкілля”.

Щодо можливого змістовного наповнення цього права, Д. Шелтон пропонує за аналогією до економічних, соціальних та культурних прав визначати зміст цього права через відсилання до певних зовнішніх стандартів, наприклад, “матеріальних екологічних стандартів, які регулюють кількісні показники забруднення повітря та інші типи викидів”, при цьому такі стандарти повинні мати динамічний характер і легко змінюватись залежно від загроз чи досягнень науково-технічного прогресу.¹⁰⁸

Додатково, незважаючи на розбіжності у розумінні змісту цього права, вочевидь, усе ж можна знайти спільний знаменник для мінімального стандарту

¹⁰⁶ A/73/188. para. 11.

¹⁰⁷ Eaton J. *The Nigerian Tragedy*. p. 299.

¹⁰⁸ Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 1991. p. 135-136.

цього права як права людини. На це вказують спеціальні доповідачі ООН Дж. Нокс і Д. Бойд погоджуючись, що таке право на сьогодні вже не є “порожньою посудиною, що чекає на наповнення”, оскільки “його зміст вичерпно обговорювався, визначався і прояснювався впродовж останніх 45 років”.¹⁰⁹

Отже, серед усього різноманіття формулювань якості довкілля, що лежить в основі цього права, доцільно обирати більш широкі з них, які дозволяють знаходити оптимальний компроміс між крайнощами антропоцентризму та екоцентризму, оскільки лише у такому разі мова прав людини може справді сприяти захисту довкілля, поєднуючи мету захисту здоров’я людини, соціально-економічного розвитку та збереження природного середовища. У сучасному міжнародному дискурсі щодо цього права найбільш прийнятним коротким формулюванням назви матеріального права людини на довкілля певної якості є “право на здорове довкілля” (right to a healthy environment), тоді як в українській науці його найбільш точним відповідником є формулювання “право на сприятливе довкілля” або “право на сприятливе навколишнє природне середовище”. Зміст цього права повинен включати як інтереси захисту життя і здоров’я людини, так і інтереси захисту довкілля як такого. Конкретне змістовне наповнення цього права може здійснюватися за аналогією до економічних, соціальних та культурних прав на основі відсилання до матеріальних стандартів якості різних елементів довкілля.

¹⁰⁹ A/73/188. para. 38.

1.3.2. Місце права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у системі прав людини

На сьогодні на рівні ООН та у науковому середовищі усі права людини прийнято сприймати як “неподільні, взаємозалежні та взаємопов’язані”.¹¹⁰ Однак, попри таку взаємозалежність, все ж можна виокремити різні категорії прав людини на основі притаманних їм відмінностей. Зокрема, виділяють громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права та права солідарності; індивідуальні та колективні права; основоположні права та інші права тощо.¹¹¹ У цьому пункті розглянемо характеристики права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, які дозволяють з’ясувати його місце у системі прав людини.

Широко відома класифікація прав людини за “поколіннями” запропонована чеським вченим К. Васаком, за якої до першого покоління належать громадянські і політичні права, до другого – соціальні, економічні і культурні права, а до третього – права солідарності, на сьогодні піддається критиці, головним чином через недоречність аналогії самого слова “покоління”, що мало б вказувати на заміну одного покоління іншим. Однак, в основі цієї концепції лежить важливе розмежування прав відповідно до того, яким чином здійснюється їхня реалізація. Так, відповідно до К. Васака, до першого покоління належать негативні права, які передбачають невтручання держави, до другого – права, що вимагають позитивних заходів з боку держави, а до третього – права, імплементація яких залежить від спільних зусиль кожного, включаючи індивідів, держави та інші організації, а також публічні та приватні інституції.¹¹² Така класифікація є цілком зрозумілою, враховуючи те, що вона була запропонована невдовзі після набуття чинності двома основоположними пактами – Міжнародним пактом про громадянські та політичні права та Міжнародним

¹¹⁰ Віденська декларація та Програма дій : Міжнародний документ від 25.06.1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (14.12.2018). п. 5;

¹¹¹ Boven T. *Categories of rights*. p. 143.

¹¹² Vasak K. *A 30-year struggle: The Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights* // UNESCO Courier. November 1977. p. 29. [Vasak K. *A 30-year struggle*]

пактом про економічні, соціальні та культурні права, які закріпили різний характер зобов'язань держави. Так, важливою відмінністю пактів є миттєва реалізація у випадку громадянських і політичних прав та прогресивна реалізація зумовлена наявними ресурсами у випадку економічних, соціальних та культурних прав.¹¹³ Щодо права на довкілля, його К. Васак відносить до третього покоління, як одне з “прав солідарності”, що пов'язані з новим етапом розвитку світової спільноти і вимагають зусиль багатьох акторів.¹¹⁴

На сьогодні чітка відмінність між характером зобов'язань поступово нівелюється, адже реалізація громадянських і політичних прав не обмежується виключно невтручанням, а реалізація економічних, соціальних та культурних прав передбачає деякі миттєві зобов'язання.¹¹⁵ При цьому виокремлений К. Васаком “солідарний” вимір реалізації прав на сьогодні є актуальним для більшості прав людини, адже ефективна реалізація прав людини не обмежується виключно невтручанням чи діями держави та натомість вимагає спільної діяльності різноманітних суб'єктів, включаючи індивідів, неурядові організації, транснаціональні корпорації тощо.¹¹⁶ Отже, класифікація прав людини на покоління у своїй “чистій” формі не повною мірою відображає сучасну реальність, але є доцільною для розуміння основних співвідношень між правами людини.

Якщо ж спробувати класифікувати право на безпечне для життя і здоров'я довкілля за системою поколінь прав людини, то можна дійти висновку про одночасну присутність рис, притаманних усім трьом поколінням. Зокрема, риси права першого покоління присутні у випадках, коли стан довкілля на певній території є належним і зобов'язання може полягати у невтручанні держави чи третіх осіб у такий природній стан. Також неважко уявити риси другого

¹¹³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 ст. 2; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 ст. 2.

¹¹⁴ Vasak K. *A 30-year struggle*. p. 29.

¹¹⁵ CESCR. *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations*. UN Doc E/1991/23 14.12.1990. para. 1

¹¹⁶ HRC Res 17/4 Human rights and transnational corporations and other business enterprises. UN Doc A/HRC/RES/17/4. 06.07.2011.

покоління – позитивні дії держави щодо прогресивної реалізації права людини на довкілля, у випадку необхідності подолання шкоди, завданої довкіллю, а риси третього покоління – солідарний вимір цього права – і так пояснені у концепції К. Васака. Такий стан речей можна підсумувати влучним висловом А. Бойла: “Екологічні права не пасують чітко до жодного окремо взятого покоління прав людини”.¹¹⁷

У багатьох випадках це право розглядається в одній категорії з економічними, соціальними та культурними правами. Так, А. Бойл вважає, що право на довкілля найкраще закріпити саме у категорії економічних, соціальних та культурних прав, при цьому деякі елементи цього права вже належать до цієї категорії, наприклад, право на воду, їжу та на гігієну довкілля.¹¹⁸ За словами А. Бойла, перевагою такого підходу є те, що здорове довкілля розглядатиметься як правова цінність рівнозначна іншим економічним, соціальним та культурним правам, що може бути протиставлена іншим цілям неправового характеру.¹¹⁹ Крім цього, у такому разі захист довкілля може бути рівноцінно протиставлений і іншим цілям правового характеру, включаючи “конкуруючі економічні цілі”, сприяючи таким чином сталому розвитку.¹²⁰ Серед прикладів нормативного регулювання на регіональному рівні, Сан-Сальвадорський протокол до Американської конвенції з прав людини 1988 року відносить право на довкілля до економічних, соціальних та культурних прав.¹²¹ Додатково, у конституціях багатьох держав це право віднесене саме до категорії економічних, соціальних та культурних прав.¹²²

Підхід, за якого це право віднесене до третього покоління, як відзначає Л. Лейб, використаний у Гаазькій Декларації 1989 року, яка містить ідею колективної відповідальності за реалізацію цього права.¹²³ Також, Банжувльська

¹¹⁷ Boyle A. *Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment* // Fordham University, 2007. p. 1. [Boyle A. *A Reassessment*. 2007].

¹¹⁸ Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012. p.628.

¹¹⁹ Boyle A. *A Reassessment*. 2007. p. 1.

¹²⁰ Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012. p. 633, 641.

¹²¹ Protocol of San Salvador. Art. 11.

¹²² A/73/188. para. 47.

¹²³ Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 103.

Хартія 1981 року відносить це право до прав народів, і, відповідно, це право має колективний вимір. Однак, віднесення цього права до третього покоління на думку А. Бойла є суперечливим і ця концепція не сприяє втіленню екологічних прав, які є не лише колективними за своєю природою.¹²⁴

У світлі ідеї щодо взаємозалежності і неподільності усіх прав людини, це право розглядається у Проекті Принципів щодо прав людини і довкілля 1994 року, запропонованому Спеціальним Доповідачем Ф. Ксентіні, де його поставлено в один ряд з іншими правами людини, але не віднесено до жодної з перерахованих категорій прав людини.¹²⁵

Щодо кола суб'єктів, яким належить таке право, як думки вчених, так і чинне нормативне регулювання розходяться. Так, як вже було згадано вище, у Банжувльській Хартії це право має колективний вимір, тоді як у Сан-Сальвадорському протоколі – індивідуальний. Ф. Франціоні пропонує розглядати саме колективний вимір цього права, оскільки лише такий підхід сприятиме подоланню негативних наслідків шкоди, завданої довкіллю, яка стосується суспільства загалом, тоді як індивідуальне право він вважає лише перехідним етапом.¹²⁶ У Доповіді Ксентіні зазначено широке коло бенефіціаріїв цього права: індивіди самі по собі або у об'єднанні з іншими, спільноти, асоціації та інші елементи громадянського суспільства, а також народи.¹²⁷ Додатково, дискусія щодо індивідуального чи колективного характеру цього права доповнюється часовим виміром щодо кола суб'єктів. Так, дослідники звертають увагу на майбутні покоління, для яких це право може виявитися життєво необхідним.¹²⁸ Ідея прав майбутніх поколінь та міжгенераційної рівності, відповідно до якої “представники майбутніх поколінь є вразливими до наслідків вжитих або не вжитих теперішніми поколіннями заходів”,¹²⁹ загалом належить

¹²⁴ Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009. para. 3.

¹²⁵ Ksentini Report. p. 22: “це право [право людини на здорове та екологічно збалансоване довкілля] та інші права людини, включаючи громадянські, культурні, економічні, політичні та соціальні права є універсальними, взаємозалежними та неподільними”.

¹²⁶ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*. p. 44

¹²⁷ Ksentini Report. p. 9.

¹²⁸ Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 1991. p. 134.

¹²⁹ Lewis B. *The Rights of Future Generations within the Post-Paris Climate Regime* // *Transnational Environmental Law*. 7:1, 2018. p. 70.

до дискусійних питань сучасної теорії та практики захисту прав людини, однак її особливу важливість часто розглядають саме у контексті екологічних прав людини.¹³⁰

Щодо співвідношення права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля з іншими правами людини, це право часто розглядається як таке, що є тісно пов'язаним з іншими правами, оскільки від стану довкілля залежить реалізація багатьох інших прав людини. Так суддя Міжнародного Суду ООН К. Вірамантрі у своїй окремій думці у справі Габчіково-Нагімарош зазначає, що захист довкілля є умовою *sine qua non* для багатьох прав людини, включаючи право на здоров'я та право на життя.¹³¹ Спеціальний доповідач ООН з питань прав людини і довкілля зазначає, що різні інституційні механізми захисту прав людини описували, яким чином погіршення стану довкілля впливає на окремі права людини, включаючи право на життя, здоров'я, їжу, воду, житло, культуру, розвиток, власність і приватне життя.¹³²

Однак, крім того, що право людини на довкілля сприяє користуванню іншими правами, цілком вірогідними є випадки можливого конфлікту прав. Наприклад, як вказує Д. Шелтон, “право на довкілля може часом суперечити праву на власність або праву на культуру”, однак поряд з цим авторка вказує, що необхідність балансу не є рисою виключно екологічного контексту, але є поширеною проблемою у сфері прав людини загалом.¹³³ Спеціальний доповідач ООН з питань прав людини і довкілля у коментарі до Принципу 11 Рамкових принципів 2018 року у світлі проблеми взаємозв'язку різних прав звертає увагу на необхідність дотримання балансу між захистом довкілля та іншими соціальними цілями зважаючи на наслідки для повноцінного користування правами людини.¹³⁴

¹³⁰ *ibid.*, see also Hiskes R.P. *Environmental Human Rights and Intergenerational Justice* // *Hum Rights Rev* 7, 2006.

¹³¹ Separate Opinion of Vice-President Weeramantry in the Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project. ICJ. Judgment. ICJ Rep. 7, 1997. para. 91–92. Повна цитата: “The protection of the environment is... a vital part of contemporary human rights doctrine, for it is a *sine qua non* for numerous human rights such as the right to health and the right to life itself. It is scarcely necessary to elaborate on this, as damage to the environment can impair and undermine all the human rights spoken of in the Universal Declaration and other human rights instruments”.

¹³² A/73/188, para. 13.

¹³³ Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 1991. p. 137.

¹³⁴ A/HRC/37/59. p. 15.

Таким чином, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля можна по-різному класифікувати у системі прав людини. На нашу думку, такі відмінності у класифікації не містять суперечностей. Так, наприклад, це право має багато спільного з економічними, соціальними та культурними правами, оскільки прогресивна реалізація та позитивні дії держави є однією з найбільш очевидних форм його реалізації. Однак, одночасно це право можна віднести до прав солідарності, оскільки його реалізація не обмежується діями держави, вимагаючи залучення широкого кола акторів. За колом суб'єктів, це право може одночасно бути як індивідуальним, так і колективним, а також може охоплювати майбутні покоління. З точки зору ідеї неподільності та взаємозалежності усіх прав людини, важливим є сам факт приналежності до цієї групи прав з особливим статусом, що дозволить розглядати здорове довкілля як цінність на рівні з іншими громадянськими, політичними, соціальними, економічними та культурними правами.

Підсумовуючи перший розділ, варто зазначити, що матеріальне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля (із використанням різних формулювань його назви та конотацій змісту), існує у міжнародному дискурсі вже впродовж щонайменше 50 років. За цей час воно увійшло до конституцій понад 100 держав світу, кількох міжнародних регіональних систем захисту прав людини, а також згадувалось у якості мети у міжнародних договорах, присвячених захисту процесуальних екологічних прав. Більшого поширення, порівняно з матеріальним правом людини на довкілля, набули процесуальні екологічні права та використання інших прав людини у контексті довкілля – “озеленення” прав людини. Посилена увага ООН до цього права впродовж останніх років, включаючи створення Рамкових принципів щодо прав людини і довкілля та пропозиції Спеціального доповідача ООН щодо закріплення цього права на міжнародному рівні, вказують на поновлення актуальності власне матеріального права людини на довкілля. Проте, станом на кінець 2018 року, це право все ще залишається дискусійним та очікує на своє визнання і закріплення у якості універсального права людини на міжнародному рівні. Ранні дискусії

навколо цього права стосувалися загального питання доцільності розгляду докiлля у категорiї прав людини. Подальшi – найчастiше охоплювали змiстовне наповнення такого права в контекстi протистояння мiж антропоцентричним та екоцентричним пiдходом до його змiсту, загальну важкiсть визначення змiсту цього права, а також труднощi узгодження стандартiв, прийнятних для рiзних держав. Прихильники цього права звертали увагу на додану вартiсть, яку створює для цiлей захисту докiлля вiдповiдне матерiальне право людини, зокрема завдяки наданню докiллю рiвноцiнного статусу порiвняно з iншими iнтересами людей, а також створенню можливостi захисту такого права iндивiдами чи групами осiб, як на нацiональному, так i на мiжнародному рiвнi, що не є можливим у випадку галузi мiжнародного екологiчного права. Крім цього, вiдзначається недостатнiсть процесуальних екологiчних прав чи “озеленення” прав людини, оскiльки такi пiдходи залишають мiсце для суттєвих прогалин у правовому регулюванні. Розв’язання проблеми невизначеностi змiсту цього права, вбачається у можливостi застосування судового тлумачення, а також пiдходу прогресивної реалiзацiї цього права. Найбiльш вiдповiднi формулювання назви цього права повиннi бути достатньо широкими, аби охопити змiст захисту здоров’я людини, сталого соцiально-економiчного розвитку та збереження докiлля як такого. У сучасному мiжнародному дискурсі щодо цього права прийнятним формулюванням назви матерiального права людини на докiлля є “право на здорове докiлля”, тодi як доречним вiдповiдником цього термiну в українськiй науцi є формулювання “право на сприятливе навколишнє середовище”. Конкретне змiстовне наповнення цього права може здiйснюватися за аналогiєю до економiчних, соцiальних та культурних прав на основi вiдсилання до матерiальних стандартiв якостi рiзних елементiв докiлля. Визначаючи мiсце цього права у серед iнших прав людини, варто вiдзначити, що це право має багато спiльного з економiчними, соцiальними та культурними правами, оскiльки прогресивна реалiзацiя та позитивнi дiї держави є однiєю з найбiльш очевидних форм його реалiзацiї. Однак, одночасно це право можна вiднести до прав солiдарностi, оскiльки його реалiзацiя не

обмежується діями держави, вимагаючи залучення широкого кола акторів. За колом суб'єктів, це право може одночасно бути як індивідуальним, так і колективним, а також може охоплювати майбутні покоління. Отож, окресливши теоретичні проблеми, пов'язані з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля, перейдемо до розгляду особливостей практичного застосування цього права у наступному розділі.

Розділ II

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛІЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

2.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці Міжамериканської системи захисту прав людини

Розвиток практики Міжамериканської системи захисту прав людини останніх років, містить чи не найбільш явне визнання і застосування права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, порівняно з рештою систем захисту прав людини у світі. Як було згадано у першому розділі, ст. 11 Сан-Сальвадорського протоколу 1988 року безпосередньо закріплює право людини на здорове довкілля. Однак, така “очевидність” цього права ускладнена тим, що цей протокол не створює можливостей для використання процедури захисту права на здорове довкілля у порядку процедури розгляду скарг індивідів чи груп перед Міжамериканською комісією з прав людини (далі – МАКПЛ) чи Міжамериканським судом з прав людини (далі – МАСПЛ).¹³⁵ Крім цього, цей протокол включає лише 16 держав-учасниць.¹³⁶ Попри це, як у діяльності МАКПЛ, так і МАСПЛ ширший контекст здорового довкілля у контексті прав людини (особливо, прав корінних народів), а також і безпосередньо право людини на здорове довкілля, відіграє суттєву роль, яку буде розглянуто у цьому підрозділі.

Кульмінацією еволюції визнання права людини на здорове довкілля у Міжамериканській системі прав людини на сьогодні є Консультативний висновок МАСПЛ від 15 листопада 2017 року “Довкілля та права людини”,

¹³⁵ Protocol of San Salvador. Art 19 (6-7); Ruiz-Chiriboga O. R. The American Convention and the Protocol of San Salvador: Two Intertwined Treaties // Netherlands Quarterly of Human Rights. Vol. 31/2, 2013; Процедура скарг за Сан-Сальвадорським протоколом передбачена лише для права на участь у професійних спілках та права на освіту, тоді як щодо усіх інших економічних, соціальних та культурних прав, закріплених у цьому протоколі, компетенція Міжамериканської комісії з прав людини обмежується можливістю формулювати спостереження і рекомендації.

¹³⁶ Signatories and Ratifications. Department of International Law. OAS. URL: <http://www.oas.org/juridico/english/sigs/a-52.html> (accessed 14.12.2018).

наданий на запит Колумбії.¹³⁷ Так, МАСПЛ відзначив, що право на здорове довкілля, закріплене у ст. 11 Сан-Сальвадорського протоколу, також повинно розглядатися як одне з економічних, соціальних та культурних прав, захищених ст. 26 Американської конвенції з прав людини, оскільки це відповідає Статуту Організації Американських Держав (далі – ОАД), Американській Декларації прав та обов’язків людини, а також правилам тлумачення, закріпленим у ст. 29 Американської конвенції прав людини. При цьому, МАСПЛ підкреслив взаємозалежність та неподільність громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав.¹³⁸

Однією з найбільш прогресивних частин цього Консультативного висновку є визнання права на здорове довкілля окремим (автономним) правом людини, що відрізняється за змістом від захисту інших прав, таких як право на життя або особисту недоторканість.¹³⁹ Щодо змісту цього права, МАСПЛ застосував широкий, практично “екоцентричний” підхід, наголосивши на важливості захисту довкілля як такого:

Важливо підкреслити, що право на здорове довкілля як автономне право, на відміну від інших прав, захищає компоненти довкілля, такі як ліси, ріки, моря тощо як самостійний юридичний інтерес навіть за відсутності впевненості або доказів щодо ризику для індивідів. Воно стосується захисту природи і довкілля не лише у зв’язку з практичною користю для людей або наслідками, які погіршення стану довкілля може спричинити для інших прав людини, таких як здоров’я, життя або особиста недоторканість, але у зв’язку з важливістю довкілля для інших живих організмів, з якими ми розділяємо планету, захист яких є також цінний сам по собі.¹⁴⁰

Щодо сутнісних характеристик цього права, МАСПЛ, вказав, що це право має і індивідуальний, і колективний виміри. При цьому, “колективний вимір цього права становить всесвітній інтерес, що належить як теперішнім, так і

¹³⁷ Environment and Human Rights. Advisory opinion OC-23/17 of November 15, 2017 Requested by the Republic of Colombia. Official summary issued by the Inter-American Court. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/resumen_seriea_23_eng.pdf (accessed 14.12.2018); Medio Ambiente y Derechos Humanos. Opinión Consultiva OC-23/17 de 15 de Noviembre de 2017 Solicitada por la República de Colombia. Corte Interamericana de Derechos Humanos. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_esp.pdf (accessed 14.12.2018) [Advisory Opinion. IACHR. 2017]; щодо контексту запиту Колумбії див. Banda M. L. *Inter-American Court of Human Rights' Advisory Opinion on the Environment and Human Rights* // ASIL. Volume 22 (6), 2018. URL: <https://www.asil.org/insights/volume/22/issue/6/inter-american-court-human-rights-advisory-opinion-environment-and-human> (accessed 14.12.2018).

¹³⁸ Advisory Opinion. IACHR. 2017. para. 57.

¹³⁹ *ibid.* para. 63.

¹⁴⁰ *ibid.* para. 62.

майбутнім поколінням”, а індивідуальний вимір цього права стосується безпосередніх наслідків для індивідів, зокрема у зв’язку з іншими правами людини. Загалом МАСПЛ відзначив, що “погіршення стану довкілля може спричинити непоправну шкоду для людей, а здорове довкілля є основоположним правом для існування людства”.¹⁴¹

Характеризуючи зобов’язання держав, що відповідають цьому праву людини, МАСПЛ звернув увагу на індикатори прогресу у реалізації економічних, соціальних та культурних прав, розроблені Робочою групою з розгляду періодичних доповідей держав-учасниць Сан-Сальвадорського протоколу та затверджені резолюцією ОАД. Так, держава має щонайменше такі зобов’язання: гарантувати кожному, без дискримінації, довкілля, здорове для життя; гарантувати кожному, без дискримінації, базові громадські послуги; заохочувати захист довкілля; заохочувати збереження довкілля; заохочувати покращення стану довкілля. На додаток до цього, користування цим правом має здійснюватися відповідно до таких критеріїв: наявність, доступність, стійкість, прийнятність та адаптивність. Крім цього, до індикаторів стану довкілля належать такі показники: атмосферні умови; якість і достатність водних ресурсів; якість довкілля; якість ґрунту; біологічне різноманіття; продукування сміття та контроль над ним; енергетичні ресурси; стан ресурсів лісу.¹⁴²

Якщо звернутись безпосередньо до тексту документа “Індикатори прогресу для оцінки прав, закріплених у Додатковому протоколі до Американської конвенції з прав людини у сфері економічних, соціальних та культурних прав” в його останній редакції 2015 року, можна побачити додаткову конкретизацію критеріїв користування правом на здорове довкілля.¹⁴³ Охарактеризуємо стисло кожен з них. “Наявність” означає обов’язок держави забезпечити існування достатніх ресурсів, що забезпечують здорове довкілля і

¹⁴¹ Advisory Opinion. IACHR. 2017. para. 59.

¹⁴² *ibid.* para. 60.

¹⁴³ Working Group to examine the periodic reports of the States Parties to the Protocol of San Salvador. *Progress indicators for measuring rights contemplated in the Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social, and Cultural Rights, “Protocol of San Salvador”*. OAS. OEA/Ser.D/XXVI.11 2015. URL: http://www.oas.org/en/sedi/pub/progress_indicators.pdf (accessed 14.12.2018). [*Progress indicators*. OAS]

залежать від екологічних умов, які включають такі фактори, як, наприклад, повітря, вода, ґрунт, лісові ресурси, біологічне різноманіття, енергетичні ресурси, атмосферні умови, продукування сміття. Також держава повинна забезпечити базові громадські послуги, такі як постачання води, каналізація, електроенергія та газ. “Доступність” має такі чотири виміри: фізична доступність, економічна доступність, недискримінація, доступність інформації. “Стійкість” має на меті забезпечити здорове довкілля для майбутніх поколінь. “Якість” безпосередньо стосується вимог до “здорового” довкілля, що означає певні технічні характеристики якості за яких вода, повітря, ґрунт тощо є прийнятними відповідно до міжнародних стандартів. “Адаптивність” означає, що екологічні умови є “здоровими” не лише на основі технічних стандартів, але й специфічних потреб різних демографічних груп.¹⁴⁴ Цей документ також містить детальний перелік власне індикаторів.¹⁴⁵ Без цитування усіх з них відзначимо цікаву особливість – до структурних індикаторів цього права людини, віднесена участь держави у переліку міжнародних договорів, які належать до сфери міжнародного екологічного права,¹⁴⁶ що таким чином має на меті усунути суперечність між режимами правового регулювання за міжнародним правом прав людини та міжнародним екологічним правом.

Крім автономного права людини на здорове довкілля, у Консультативному висновку 2017 року МАСПЛ звернув увагу на вплив стану довкілля на користування іншими правами людини.¹⁴⁷ Загалом, за час функціонування МАКПЛ та МАСПЛ, саме цей аспект захисту довкілля через призму прав людини отримав найбільший розвиток у їхній правозастосовній практиці. При цьому, у рішеннях, що стосувалися інших прав людини, часто містилися зобов’язання держав безпосередньо щодо довкілля, через що, вважаємо, така практика є важливою не лише у контексті інших прав, а і самого права на здорове довкілля. Отож, робоча група щодо Сан-Сальвадорського

¹⁴⁴ *Progress indicators*. OAS. para. 30-34.

¹⁴⁵ *Progress indicators*. OAS. p. 101-108.

¹⁴⁶ *Progress indicators*. OAS. p. 101.

¹⁴⁷ *Advisory Opinion*. IACHR. 2017. para. 64.

протоколу звертає увагу на такі приклади зобов'язань держав, що впливають з практики МАКПЛ та МАСПЛ: “вжити заходи щодо захисту безпеки і здоров'я населення у випадку видобутку природних ресурсів”; “забезпечити дотримання правил, спрямованих на захист довкілля, а не лише створити такі правила”; “виконувати зобов'язання щодо збереження довкілля, навіть у випадках імплементації проектів з розвитку”; “забезпечувати процесуальні права на доступ до інформації, участь у прийнятті рішень та доступ до правосуддя з екологічних питань”.¹⁴⁸

Як було згадано вище, особливо важливе значення у рамках Міжамериканської системи захисту прав людини належить правам корінних народів, чимало з яких проживають у цьому регіоні і зазнають суттєвого негативного впливу через погіршення стану довкілля у зв'язку зі здійсненням різних видів економічної діяльності з боку держав чи приватних компаній. Права корінних народів неодноразово були предметом скарг перед МАКПЛ та МАСПЛ у контексті різних прав людини і захисту довкілля і це питання стало центром двох тематичних звітів МАКПЛ: “Права корінних і племінних народів щодо їхніх спадкових земель і природних ресурсів” 2009 року та “Корінні народи, спільноти африканського походження, видобувні індустрії” 2015 року.¹⁴⁹

Тематичний звіт 2009 року містить узагальнення практики щодо прав людини, які “відсилають до права на здорове довкілля”, включаючи право на життя, безпеку особи, фізичну, психологічну та моральну недоторканність і здоров'я.¹⁵⁰ У звіті зазначено, що з урахуванням еволюційного та системного підходу до тлумачення Американської декларації прав та обов'язків людини та

¹⁴⁸ *Progress indicators*. OAS. para. 37.

¹⁴⁹ OAS. *Indigenous and Tribal Peoples' Rights over Their Ancestral Lands and Natural Resources: Norms and Jurisprudence of the Inter-American Human Rights System*. OEA/Ser.L/V/II. Doc. 56/09. 30.12.2009. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/indigenous/docs/pdf/AncestralLands.pdf> (accessed 14.12.2018) [OAS. *Indigenous Peoples' Rights*. 2009]; OAS. *Indigenous Peoples, Afro-Descendent Communities, and Natural Resources: Human Rights Protection in the Context of Extraction, Exploitation, and Development Activities*. OEA/Ser.L/V/II. Doc.47/15OEA/Ser.L/V/II.Doc. 47/15. 31.12.2015. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/ExtractiveIndustries2016.pdf> (accessed 14.12.2018).

¹⁵⁰ OAS. *Indigenous Peoples' Rights*. 2009. para. 191. “Both the American Declaration of the Rights and Duties of Man and the American Convention on Human Rights reflect a priority concern with the preservation of individual health and welfare, legal interests which are protected by the interrelation between the rights to life, security of person, physical, psychological and moral integrity, and health, and thereby refer to the right to a healthy environment” (footnotes omitted).

Американської конвенції з прав людини, обидва інструменти передбачають низку зобов'язань щодо збереження якості довкілля, необхідної для користування правами людини та запобігання погіршенню стану довкілля. У випадку корінних народів, держави зобов'язані вживати превентивні та позитивні заходи, спрямовані на забезпечення якості довкілля, необхідної для користування базовими правами, такими як життя, гідність, особиста недоторканість, здоров'я, власність та інформація.¹⁵¹ Цікавим є також те, що зв'язок між правом на здоров'я та станом довкілля, а також захистом довкілля та повагою до людської гідності був відзначений МАКПЛ ще у 1983 та 1997 роках відповідно.¹⁵² Додатково, МАКПЛ відзначала обов'язок держав щодо імплементації та дотримання існуючих екологічних стандартів, зокрема, частиною цього зобов'язання є дотримання державами норм власного екологічного та кримінального права, правил стосовно досліджень та експлуатації природних ресурсів на територіях корінних та племінних народів, а також застосування санкцій у випадку порушень.¹⁵³ У практиці держав дотримання таких зобов'язань знаходило вираження у вигляді різноманітних заходів, таких як запровадження стандартів щодо продукції або викидів, ліцензування небезпечної діяльності, створення певних економічних стимулів, передбачення кримінальної відповідальності за особливо загрозливу діяльність або створення режиму приватної відповідальності щодо компенсації за шкоду, завдану довкіллю.¹⁵⁴ Додатково, МАКПЛ вказала на існування певних зобов'язань миттєвого характеру. Так, у випадку завдання значної екологічної шкоди, держава має зобов'язання припинення таких дій, відшкодування шкоди, завданої довкіллю, розслідування та притягнення до відповідальності тих, хто спричинив таку шкоду.¹⁵⁵

¹⁵¹ OAS. *Indigenous Peoples' Rights*. 2009. para 193-194.

¹⁵² *ibid.* p. 79 footnotes.

¹⁵³ *ibid.* para. 200-201.

¹⁵⁴ *ibid.* para. 203.

¹⁵⁵ *ibid.* para. 216.

Щодо конкретних справ, які розглядали МАКПЛ чи МАСПЛ, прецедентний характер і важливість таких справ як *Яномамі проти Бразилії*¹⁵⁶, *Спільнота Маягна (Сумо) Аवास Тінгні проти Нікарагуа*,¹⁵⁷ *Спільноти корінних народів Майя округу Толедо проти Белізу*¹⁵⁸ в контексті захисту екологічних прав корінних народів відзначені низкою науковців.¹⁵⁹ Так, у справі *Яномамі* МАКПЛ визнала, що Бразилія порушила право на життя, свободу, безпеку особи (ст. 1 АКПЛ); право на проживання та пересування (ст. 8 АКПЛ); право на збереження здоров'я та добробут (ст. 9 АКПЛ) головним чином у зв'язку з будівництвом Трансамазонської траси та наданням дозволу на розробку ресурсів на індіанських територіях.¹⁶⁰ Як вказує Д. Шелтон, у цій справі було встановлено зв'язок між якістю довкілля і правом на життя.¹⁶¹ Справа *Аवास Тінгні* стосується захисту лісів, які традиційно належали корінним народам. Те, що МАСПЛ визнав у цій справі порушення колективного права корінних народів на власність щодо земель на основі ст. 21 АКПЛ, розглядається деякими дослідниками як ключовий фактор для захисту середовища існування корінних народів та довкілля, зокрема, оскільки землі і природні ресурси є невід'ємною складовою довкілля.¹⁶² Щодо пов'язаних з цим обов'язків, МАСПЛ зобов'язав Нікарагуа вжити необхідні законодавчі, адміністративні та інші заходи для створення ефективного механізму делімітації, демаркації та закріплення права власності на ці землі. Ще більшою мірою із захистом довкілля пов'язана справа *Народів Майя округу*

¹⁵⁶ *Yanomani Indians v. Brazil*. Inter-American Commission of Human Rights. Resolution № 12/85. Case № 7615. 05.03.1985. URL: <http://www.cidh.org/annualrep/84.85eng/brazil7615.htm> (accessed 14.12.2018). [*Yanomani Indians v. Brazil*]

¹⁵⁷ *Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*. Inter-American Court of Human Rights. Judgment. 31.08.2001. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf (accessed 14.12.2018). [*Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*].

¹⁵⁸ *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*. Inter-American Commission of Human Rights. Report № 40/04. Case 12.053. URL: <http://www.cidh.org/annualrep/2004eng/belize.12053eng.htm>. [*Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*]

¹⁵⁹ See Shelton D. *Human Rights and the Environment: Jurisprudence of Human Rights Bodies*. Background paper No. 2. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment. 2002; Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012; Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009; Boyle A. *A Reassessment*. 2007; Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*; Leib L. H. *Human Rights and the Environment*.

¹⁶⁰ *Yanomani Indians v. Brazil*. Resolutive part, para. 1, Considerations para. 2.

¹⁶¹ Shelton D. *Human Rights, Health and Environmental Protection: Linkages in Law and Practice. A Background Paper for the WHO*. URL: https://www.who.int/hhr/information/Human_Rights_Health_and_Environmental_Protection.pdf (accessed 14.12.2018) p. 17.

¹⁶² Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. p. 153.

Тоledo, що стосується надання державою дозволів на заготівлю деревини, розвідку нафтових родовищ та розробку інших природних ресурсів. У цій справі окрім визнання порушення права власності корінних народів та аналогічних попередній справі зобов'язань щодо вжиття різних видів заходів, демаркації та делімітації земель, МАКПЛ рекомендувала Белізу “виправити шкоду, завдану довкіллю у зв'язку з наданням дозволів державою на заготівлю деревини”.¹⁶³ Крім цього, у тексті цієї справи, МАКПЛ звернула увагу на баланс між економічним розвитком та правами корінних народів, включаючи важливість довкілля, вказавши, що “діяльність з розвитку не повинна відбуватись ціною основоположних прав осіб, які можуть особливо зазнавати негативного впливу, включаючи спільноти корінних народів та довкілля, від якого залежить їхній фізичний, культурний та духовний добробут”.¹⁶⁴

Захист прав корінних народів в контексті довкілля продовжує залишатись актуальним питанням для Міжамериканської системи захисту прав людини. Наприклад, можна згадати справу *Асоціації спільноти корінних народів Лхака Хонхат проти Аргентини*, яку МАКПЛ передала до МАСПЛ у лютому 2018 року. У рішенні МАСПЛ у цій справі 2012 року, МАКПЛ детально описує вимоги міжамериканського права прав людини щодо здійснення громадських робіт та надання дозволів стосовно територій корінних народів, сформовані практикою. Серед іншого у рішенні зазначено, що “коли проекти з розвитку спричиняють забруднення довкілля, відбувається порушення права на життя в умовах гідності”,¹⁶⁵ а також вказано трискладовий тест, який мають застосовувати держави під час надання дозволів на розробку природних ресурсів: 1) відповідність вимогам ст. 21 АКПЛ, 2) забезпечення фізичного і культурного виживання групи, 3) виконання процедурних гарантій участі, проведення оцінки впливу на довкілля і розподілу отриманого прибутку.¹⁶⁶ Також у контексті

¹⁶³ *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*. Recommendations para. 3.

¹⁶⁴ *ibid.* para. 150.

¹⁶⁵ *Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v. Argentina*. Inter-American Commission on Human Rights. REPORT No. 2/12. CASE 12.094. 26.01.2012. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/decisions/court/2018/12094FondoEn.pdf> (accessed 14.12.2018) para. 208. [*Lhaka Honhat*]

¹⁶⁶ *ibid.* para. 211.

заготівлі деревини МАКПЛ вказала, що корінні народи мають “право на екологічну недоторканність, що створює зобов’язання запобігання і негайної дії з боку державної влади, включаючи обов’язок контролю та покарання незаконної заготівлі”.¹⁶⁷ Крім цього, МАКПЛ вказала, що захист природніх ресурсів, які містять спадкові землі корінних і племінних народів є важливим для захисту прав цих народів, таких як право на гідність, особисту недоторканність, здоров’я, власність, приватність та деяких інших прав, які безпосередньо зазнають впливу у випадках забруднення, знеліснення чи інших типів завдання шкоди довкіллю на території спадкових земель.¹⁶⁸ Щодо зобов’язань держав, МАКПЛ серед іншого вказала, що “верховенство права вимагає від державних органів імплементації стандартів захисту довкілля, які є обов’язковими для держави на національному та міжнародному рівнях”.¹⁶⁹ Таким чином, у цьому рішенні МАКПЛ вказала на важливість захисту довкілля як такого та поєднала захист прав людини та захист довкілля шляхом відсилання до екологічних стандартів для цілей захисту прав людини.

Отже, у Міжамериканській системі захисту прав людини право людини на безпечне для життя та здоров’я довкілля закріплене як у ст. 19 Сан-Сальвадорського протоколу (яка, однак, не охоплюється механізмом подання індивідуальних чи колективних скарг), так і, відповідно до нещодавнього тлумачення МАСПЛ, у ст. 26 Американської конвенції з прав людини. Крім цього, у більш ранній практиці МАКПЛ та МАСПЛ зобов’язання держави щодо захисту довкілля неодноразово поставали у зв’язку із захистом інших прав людини, таких як право на життя, безпеку особи, фізичну, психологічну та моральну недоторканність, здоров’я, добробут, власність та деяких інших прав, особливо у контексті захисту прав корінних народів. Автономне право людини на здорове довкілля у Міжамериканській системі є одночасно індивідуальним та колективним правом, що включає як теперішні, так і майбутні покоління та тяжіє

¹⁶⁷ *Lhaka Honhat*, para. 229.

¹⁶⁸ *ibid.* para. 234-235.

¹⁶⁹ *ibid.* para. 236.

до “екоцентризму”, оскільки охоплює не лише вимір довкілля у зв’язку з безпосереднім відчутним негативним впливом на людину, але враховує ширший контекст довкілля як середовища існування людини і захищає окремі компоненти довкілля як такі. Через це у розумінні Міжамериканської системи норми національного права та міжнародних договорів щодо захисту довкілля не суперечать меті захисту прав людини, оскільки дотримання зобов’язань із захисту довкілля та імплементація екологічних стандартів є частиною змісту права людини на здорове довкілля. Так, зобов’язання держав у зв’язку з цим правом людини стосуються значною мірою захисту і збереження довкілля, включаючи такі його компоненти як повітря, вода, ґрунт, лісові ресурси, біологічне різноманіття, а також забезпечення доступності довкілля для усіх категорій населення без дискримінації. При цьому, зобов’язання можуть мати як прогресивний, так і миттєвий характер і можуть полягати, наприклад, у запровадженні стандартів щодо викидів, ліцензуванні небезпечної діяльності, створенні певних економічних стимулів, передбаченні кримінальної відповідальності чи інших видів компенсації за шкоду завдану довкіллю тощо. Таким чином, право на безпечне для життя і здоров’я довкілля вже сьогодні має доволі конкретне змістовне наповнення у практиці Міжамериканської системи захисту прав людини, при цьому його розвиток триває, а значення продовжує зростати.

2.2. Право на безпечне для життя і здоров’я довкілля у практиці Африканської системи захисту прав людини

Африканській системі захисту прав людини історично належить першість у закріпленні права на довкілля у юридично-обов’язковій міжнародній угоді щодо захисту прав людини – Банжувльській хартії 1981 року. При цьому, право, закріплене у ст. 24 належить народам, а тому має колективний вимір, а також має зв’язок із розвитком народів, виражений у формулюванні “загальне задовільне

довкілля сприятливе для їхнього розвитку”.¹⁷⁰ Хоча інституційний механізм Африканської системи захисту прав людини розглянув загалом відносно невелику (порівняно з іншими регіональними системами захисту прав людини) кількість скарг загалом,¹⁷¹ а тому і кількість справ, що стосуються довкілля також є невеликою, вони містять ідеї як безпосередньо щодо права закріпленого у ст. 24 Банжувської Хартії, так і зобов’язань держави щодо довкілля в контексті інших прав людини, які вартують розгляду.

Першим і найбільш відомим рішенням Африканської комісії з прав людини у якому йдеться про порушення права передбаченого ст. 24 Банжувської Хартії (і насправді, єдиним на сьогодні рішенням щодо сутності у якому йдеться саме про порушення ст. 24), є рішення щодо народу *Огоні* (відоме також як справа *Огоніленд*).¹⁷² У фактичній основі цього рішення лежить забруднення довкілля, проблеми зі здоров’ям та вбивства членів народу Огоні з боку Нігерії, включаючи уряд та державну нафтову компанію, яка є ключовим акціонером у консорціумі з корпорацією “Шелл”.¹⁷³ Щодо довкілля, заявники (дві неурядові організації, що звернулись до Африканської комісії з прав людини) стверджували про порушення Нігерією права на здоров’я (ст. 16) та права на здорове довкілля (ст. 24) через невиконання мінімальних обов’язків щодо забезпечення цих прав шляхом: безпосередньої участі у забрудненні повітря, води і ґрунту і завдання таким чином шкоди здоров’ю населення Огоні; браку захисту населення Огоні від шкоди, завданої нафтовим консорціумом і використання силових структур держави для сприяння такій шкоді; браку здійснення або надання дозволу на проведення досліджень наявних або

¹⁷⁰ Banjul Charter. Art. 24.

¹⁷¹ Станом на грудень 2018 року, Африканська комісія розглянула 229 повідомлень: Decisions on Communications. African Commission on Human and Peoples' Rights. URL: <http://www.achpr.org/search/?t=840> (accessed 14.12.2018); Африканський суд з прав людини – заснований у 2004 році, 8 держав погодились на процедуру індивідуальних скарг, станом на листопад 2018 року, суд завершив розгляд 48 справ: Contentious Matters. African Court on Human and People's Rights. URL: <http://www.african-court.org/en/index.php/cases/2016-10-17-16-18-21> (accessed 14.12.2018).

¹⁷² Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria: 155/96. African Commission on Human and Peoples' Rights. 27.10.2001. URL: http://www.achpr.org/files/sessions/30th/comunications/155.96/achpr30_155_96_eng.pdf (accessed 14.12.2018). [*Ogoniland*]

¹⁷³ *ibid.* para. 1.

потенційних ризиків для здоров'я, спричинених діяльністю з розробки нафтових родовищ.¹⁷⁴ Наводячи аргументацію свого рішення, Африканська комісія з прав людини вдається до аналізу зобов'язань держави, які випливають зі статей 16 та 24 Банжувльської хартії та з'ясування сутності цих прав. Так, Африканська комісія з прав людини вказує, що “ці права визнають важливість чистого і безпечного довкілля, що є тісно пов'язаним з економічними та соціальними правами, коли довкілля впливає на якість життя і безпеку особи”.¹⁷⁵ Однак, не обмежуючись життям і безпекою особи, Африканська комісія з прав людини також наводить цитату А. Кісса: “довкілля, що постраждало від забруднення і зіпсоване руйнуванням усієї краси і різноманіття, суперечить задовільним умовам життя і розвитку так само як і порушення екологічної рівноваги шкодить фізичному і моральному здоров'ю”,¹⁷⁶ розширюючи таким чином контекст захисту довкілля, включаючи його красу і різноманіття порівняно з випадками, коли завдання шкоди довкіллю спричиняє і шкоду здоров'ю людини. Квінтесенція ж зобов'язань держави у зв'язку з цим правом міститься у наступному параграфі рішення, де Африканська комісія з прав людини вказує, що “право на загальне задовільне довкілля, широко відоме як право на здорове довкілля, покладає на державу чіткі зобов'язання”. До таких зобов'язань належать: “заходи щодо запобігання забруднення та екологічної деградації”, “заохочення збереження довкілля”, “забезпечення екологічно-сталого розвитку та використання природних ресурсів”.¹⁷⁷ Крім цього, ст. 16 Банжувльської хартії створює зобов'язання держав “утримуватись від створення безпосередніх загроз для здоров'я і довкілля громадян”.¹⁷⁸ Додатково, Комісія вказала на важливі процедурні зобов'язання, зазначивши що “відповідність духу ст. 16 і ст. 24 Африканської Хартії також має включати призначення або щонайменше дозвіл на здійснення незалежного наукового моніторингу довкілля, що перебуває під загрозою”; “вимогу щодо і публікацію досліджень стосовно екологічного та

¹⁷⁴ *Ogoniland*. para. 50.

¹⁷⁵ *ibid.* para. 51.

¹⁷⁶ *ibid.* para. 51.

¹⁷⁷ *ibid.* para. 52.

¹⁷⁸ *ibid.* para. 52.

соціального впливу перед здійсненням будь-яких великих проектів промислового розвитку”; “здійснення відповідного моніторингу і надання інформації тим спільнотам, які зазнають впливу шкідливих матеріалів і діяльності”; “надання індивідам змістовних можливостей бути вислуханими і брати участь у рішеннях щодо розвитку, які впливають на їхні спільноти”.¹⁷⁹ У зв’язку з цими зобов’язаннями, у резолютивній частині рішення Африканська комісія з прав людини вказала на необхідність вжиття Нігерією, з поміж іншого, таких заходів: забезпечити належну компенсацію постраждалим від порушень прав людини, включаючи здійснення комплексної очистки земель і річок, що зазнали шкоди через розробку нафти; забезпечити те, що відповідна оцінка екологічного та соціального впливу проводитиметься в усіх майбутніх випадках розробки нафти і що безпечно здійснення розробки нафти гарантуватиметься завдяки незалежним органам з нагляду за нафто-газовою промисловістю; а також надавати інформацію щодо ризиків для здоров’я та довкілля і доступ до органів регулювання та прийняття рішень спільнотам, які можуть зазнати впливу від діяльності щодо розробки нафти.¹⁸⁰

Важливість і безпрецедентність цієї справи відзначалась дослідниками. Наприклад, А. Бойл вказує, що “Огоніленд є непересічним рішенням, яке випереджує усі інші рішення за критерієм матеріальних екологічних зобов’язань, які воно покладає на державу”,¹⁸¹ а також, що ця справа “є найбільш важливою справою, що стосується суспільного інтересу щодо захисту власне довкілля”.¹⁸² Ф. Франціоні також вказує на унікальність цієї справи, оскільки у ній “міркування щодо довкілля використовуються для того, аби кинути виклик необмеженому видобутку нафти і зосередитися на колективному праві місцевих спільнот на задовільне довкілля”.¹⁸³

На окрему увагу також заслуговують кейси, що вказують на деякі зобов’язання держави щодо довкілля у контексті захисту інших прав людини.

¹⁷⁹ *Ogoniland*. para. 53.

¹⁸⁰ *ibid.* holding.

¹⁸¹ Boyle A. *A Reassessment*. 2007. p. 4.

¹⁸² Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012. p. 631.

¹⁸³ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*. p. 52.

Особливо цікавим в контексті права на здорове довкілля вважаємо розгляд права на природні ресурси, яке, будучи окремим правом закріпленим у ст. 21 Банжувльської хартії, може частково перетинатися з правом на здорове довкілля. Так, у справі народу *Ендороїс* заявники в контексті права на природні ресурси, стверджували, що спільнота Ендороїс не мала доступу до життєвоважливих ресурсів в регіоні озера Богорія з часу їхнього виселення, включаючи родючі землі та особливу сіль, необхідні для здоров'я їхньої худоби, а також рослин, необхідних для традиційної медицини, і, окрім цього, народ Ендороїс не міг використовувати потенційне багатство цих земель.¹⁸⁴ В аналогічній справі народу *Огіек*, заявники стверджували, що їхнє право на використання ресурсів було порушено двома способами: по-перше, у зв'язку з їх виселенням і запереченням доступу до необхідних ресурсів, і, по-друге, у зв'язку з наданням дозволів на лісозаготівлю на їхніх спадкових землях без попередньої згоди та надання їм частки у прибутку від використання цих ресурсів.¹⁸⁵ Це ж право було предметом розгляду і у згаданій вище справі народу *Огоні*, де Комісія в його контексті наголосила на зобов'язаннях держави щодо запобігання державою порушення прав людини з боку приватних компаній.¹⁸⁶ В усіх цих трьох справах держави були визнанні відповідальними за порушення права на користування природними ресурсами. Цікаво, що у справі народу *Ендороїс*, розглядаючи питання ресурсів, Африканська комісія з прав людини, проводить порівняння з Міжамериканською системою захисту прав людини, де немає окремого права на природні ресурси, але воно впливає з права на власність.¹⁸⁷ При цьому, на основі подібної практики щодо права на власність у рамках самої Міжамериканської системи, узагальнюються зобов'язання держав щодо права на здорове довкілля, включаючи такий компонент як доступність. Відповідно,

¹⁸⁴ Centre for Minority Rights Development (Kenya) and Minority Rights Group (on behalf of Endorois Welfare Council) v. Kenya: 276/03. African Commission on Human and Peoples' Rights. 25.11.2009. para. 124. [Endorois]

¹⁸⁵ African Commission on Human and Peoples' Rights v. Republic of Kenya. Application No. 006/2012. African Court on Human and Peoples' Rights. Judgment. 26.05.2017. URL: <http://en.african-court.org/images/Cases/Judgment/Application%20006-2012%20-%20African%20Commission%20on%20Human%20and%20Peoples%E2%80%99%20Rights%20v.%20the%20Republic%20of%20Kenya..pdf>. para. 191. [Ogiek]

¹⁸⁶ Ogoniland, para. 56-58.

¹⁸⁷ Endorois. para. 256.

зобов'язання держав щодо забезпечення народам доступу до природних ресурсів, необхідних для їхнього існування, теоретично можна віднести до одного з компонентів матеріального права людини на здорове довкілля, оскільки такі ресурси, як земля, вода чи рослинність є невід'ємними компонентами довкілля. Таким чином, припускаємо, що за аналогією з Міжамериканською системою, право на здорове довкілля в Африканській системі у широкому значенні, теоретично могло б включати не лише певну якість довкілля, але і доступність довкілля для населення, включаючи його найбільш вразливі й маргіналізовані групи. Це припущення не знаходить підтвердження у практиці, однак, практика вказує на бажаність або навіть необхідність поєднання в рамках Африканської системи захисту прав людини (за аналогією з Міжамериканською системою захисту прав людини) захисту довкілля із доступністю цього довкілля для вразливих категорій населення, оскільки у протилежному випадку мета захисту довкілля може перетворитися на інструмент дискримінації і порушення інших прав людини.

Прикладом такого зловживання використання державою мети захисту довкілля і одночасного перешкоджання доступу до цього довкілля народів, життя яких залежить від цього довкілля значною мірою є згадані вище справи народу *Отіек* та *Ендороіс*. У нещодавній справі *Отіек* Африканський суд з прав людини визнав Кенію відповідальною за порушення ст. 1, 2, 8, 14, 17(2), 17 (3), 21 та 22 Банжувльської хартії у зв'язку з виселенням народу Отіек з території лісу Мау. Парадоксальність цієї справи полягає у тому, що метою виселення народу був якраз захист довкілля цього лісу. Кенія стверджувала, що має відповідне зобов'язання перед усіма своїми громадянами на основі ст. 24 Банжувльської хартії, а деякі практики корінних народів, включаючи збиральництво та полювання, можуть мати негативний вплив на довкілля, а тому потрібний баланс між культурними правами та збереженням довкілля для майбутніх поколінь.¹⁸⁸ Однак, Суд вказав, що державі не вдалося у цій справі довести доцільність

¹⁸⁸ Ogiec. para. 174, 189.

виселення народу Огіек у зв'язку із метою захисту природної екосистеми лісу Мау, оскільки Кенія навіть не конкретизувала яким саме чином культурні практики завдають шкоди довкіллю, а тому аргументи, наведені державою не становлять легітимного виправдання втручання у права народу Огіек. Крім цього, Кенія не надала жодних доказів того, що присутність народу Огіек на території була головною причиною погіршення стану природного довкілля, але натомість присутні дані про надання державою дозволів на вирубку лісів.¹⁸⁹ Іншим цікавим фрагментом рішення є тлумачення слова “народ”, вжитого у ст. 21, 22, 23, 24 Банжувльської Хартії. Так, Африканський суд з прав людини вказав, що це слово означає не лише народ у розумінні права на самовизначення та постколоніальному контексті, але є застосовним і до етнічних груп та спільнот в середині держави. У подібній ситуації у справі стосовно народу *Ендоройс*, що стосувалась виселення народу задля охорони озера Богорія і території навколо нього, а також видобутку рубіну поблизу цих територій та здійснення іншої економічної діяльності Африканська комісія визнала порушення ст. 1, 8, 14, 17, 21 і 22 Банжувльської хартії.¹⁹⁰

Отже, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у Африканській системі прав людини закріплене у ст. 24 Банжувльської хартії також має особливо тісний зв'язок з кількома іншими правами, включаючи право на здоров'я (ст. 16) та право на природні ресурси (ст. 21). Це право, так само як і у Міжамериканській системі захисту прав людини, розуміється у широкому, радше “екоцентричному” значенні, передбачаючи інтерес захисту довкілля як такого. На відміну від Міжамериканської системи захисту прав людини, це право має лише колективний вимір, при цьому включає як народи, що мають право на самовизначення, так і менші етнічні спільноти та групи у середині держави. Зобов'язання держави за цим правом можуть включати, наприклад, заходи щодо запобігання забрудненню та погіршенню стану довкілля, заходи зі збереження довкілля чи забезпечення сталого розвитку та використання природних ресурсів.

¹⁸⁹ Ogiek. para. 130, 142.

¹⁹⁰ Endorois.

Поєднання матеріального права людини на довкілля та інших прав людини для Африканської системи прав людини залишається не повністю вирішеним та, як демонструє нещодавня практика, залишає простір для зловживань з боку держав.

2.3. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля у практиці механізмів захисту прав людини Ради Європи

У рамках Ради Європи в контексті права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля доречними є: Європейська конвенція з прав людини 1950 року, включаючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), а також Європейська соціальна хартія 1961 року, переглянута у 1996 році, включаючи практику Європейського комітету з соціальних прав (далі – ЄКСП). Жоден з цих документів не закріплює окремого права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля експліцитно у своєму тексті, однак практика застосування обох інструментів вказує на певний ступінь імпліцитної присутності цього права в обох договорах.

Так, хоча Європейська конвенція з прав людини 1950 року не містить окремого права людини на довкілля, на чому ЄСПЛ наголошував у своїй практиці,¹⁹¹ довкілля неодноразово згадувалось у практиці Суду. Скарги, пов'язані з правами, закріпленими у Європейській конвенції, та довкіллям поставали у різноманітних контекстах, і стосувалися прав, закріплених у ст. 2 (право на життя), ст. 6 (право на справедливий суд), ст. 8 (право на приватне життя), ст. 10 (свобода вираження поглядів), ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) конвенції, а також ст. 1 Протоколу №1 (право власності).¹⁹² Для цілей цього дослідження особливо релевантною є практика ЄСПЛ за ст. 8, а також за ст. 2, чому і буде присвячено головну увагу.

¹⁹¹ *Case of Kyrtatos v. Greece*. ECHR. Judgment. 22.05.2003. para. 52 [*Kyrtatos v. Greece*]; Manual on Human Rights and the Environment p. 7.

¹⁹² Див. напр. Environment and the European Convention on Human Rights: Factsheet. Press Unit of the ECHR. June 2018. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Environment_ENG.pdf [Factsheet. ECHR. 2018]; Manual on Human Rights and the Environment.

У випадку Європейської соціальної хартії, створеної з метою доповнення системи захисту прав людини у рамках Ради Європи соціальними правами (на додаток до Європейської конвенції з прав людини, метою якої є захист громадянських та політичних прав),¹⁹³ право на довкілля впливає зі ст. 11 (право на охорону здоров'я).¹⁹⁴

Отож, зосередимося на практиці ЄСПЛ. На початку зазначимо, що твердження А. Бойла “розгляд європейської практики вартує уваги принаймні тому, що тут було вирішено найбільшу кількість справ щодо прав людини і довкілля”,¹⁹⁵ є доречним не лише у контексті ширшої європейської практики, але і безпосередньо у випадку ЄСПЛ. Крім широкого діапазону практики ЄСПЛ у контексті довкілля вражає і сучасний ступінь її дослідження у науковій літературі.¹⁹⁶ Для цілей цього дослідження серед усієї практики ЄСПЛ щодо довкілля, зосередимося лише на кількох найбільш пов'язаних із матеріальним правом на людини на довкілля рішеннях Суду, які можуть вказувати на те, у яких випадках та до якого ступеню це право людини охоплюються юрисдикцією Суду *ratione materiae*, а також звернемо увагу на відповідні зобов'язання держав.

Слід зазначити, що рання практика Європейської комісії з прав людини¹⁹⁷ відкидала можливість розгляду справ щодо довкілля, навіть у контексті інших прав, проголошуючи такі справи неприйнятними.¹⁹⁸ Згодом підхід поступово змінився і скарги, що стосувались захисту довкілля в контексті інших прав стали прийнятними.¹⁹⁹ Історично першим прийнятним рішенням, у якому було

¹⁹³ Європейська соціальна хартія (переглянута) : Міжнародний документ від 03.05.1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (14.12.2018) преамула. [Європейська соціальна хартія]

¹⁹⁴ Manual on Human Rights and the Environment. p. 123; *Marangopoulos Foundation for Human Rights (MFHR) v. Greece*. European Committee of Social Rights (ECSR). Decision (Merits). 06.12.2006. para. 195-196. [*Marangopoulos Foundation v. Greece*]

¹⁹⁵ Boyle A. *A Reassessment*. 2007. p. 13.

¹⁹⁶ For example, Shelton D. *Human Rights and the Environment: Jurisprudence of Human Rights Bodies*. Background paper No. 2. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment. 2002; Boyle A. *Human Rights and the Environment*. 2012; Boyle A. *Environment and Human Rights*. 2009; Boyle A. *A Reassessment*. 2007; Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*; Leib L. H. *Human Rights and the Environment*.

¹⁹⁷ До набуття чинності Протоколом №11 у 1998 році, інституційний механізм Європейської конвенції з прав людини передбачав розгляд скарг Європейською комісією з прав людини, яка у певних випадках могла передати скаргу на розгляд Європейського суду з прав людини.

¹⁹⁸ Див. San Jose D. G. *Environmental protection and the European Convention on Human Rights*. Human rights files № 21. Council of Europe Publishing, 2005. p. 7. (mentioning cases *Dr S. v. Federal Republic of Germany, X. and Y. v. Federal Republic of Germany*). [*San Jose D. Environmental protection and the European Convention*]

¹⁹⁹ San Jose D. *Environmental protection and the European Convention*. p. 8.

непрямо визнано порушення права людини на довкілля в контексті ст. 8 Європейської конвенції з прав людини стало відоме рішення *Лопес Остра проти Іспанії*.²⁰⁰

У цій справі заявниця скаржилась на пасивність влади стосовно підприємства з переробки відходів, діяльність якого спричиняла забруднення. ЄСПЛ встановив порушення ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, вказавши, що держава не змогла віднайти справедливий баланс між інтересами економічного добробуту міста (тобто існуванням заводу з переробки відходів) і користуванням заявницею її правом на повагу до житла й приватного та сімейного життя.²⁰¹ Широковідомим є параграф 51 цього рішення, у якому ЄСПЛ вказав, що “значне забруднення навколишнього середовища може вплинути на добробут громадян і унеможливити користування ними своїм житлом настільки, що це негативно вплине на їх приватне і сімейне життя, не загрожуючи, тим не менше, значним чином їх здоров’ю”.²⁰² Однак, як зазначає Д. Гарсія, існує два можливих розуміння цього параграфу: перше, прогресивне, – ЄСПЛ приймає те, що незважаючи на те, що здоров’ю заявниці не було завдано шкоди, сам факт негативного впливу на добробут у зв’язку із завданням шкоди довкіллю може вказувати на порушення ст. 8; друге, більш обмежене, однак більш відповідне обставинам справи *Лопес Остра* – ЄСПЛ відзначив, що існував суттєвий ризик для здоров’я заявниці та її родини, підкріплений наданими ними медичними документами і саме цей фактор став вирішальним у цьому рішенні.²⁰³

Однак, подальша практика ЄСПЛ показує, що з цим твердженням можна погодитись лише частково, оскільки ЄСПЛ згодом неодноразово цитував цей параграф справи *Лопес Остра* встановлюючи вплив на приватне і сімейне життя

²⁰⁰ San Jose D. G. *Environmental protection and the European Convention on Human Rights*. Human rights files № 21. Council of Europe Publishing, 2005. p. 11, *Case of Lopez Ostra v. Spain*. ECHR. Judgment. 09.12.1994. [*Lopez Ostra v. Spain*]; Fitzmaurice M., Marshall J. *The Human Right to a Clean Environment—Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases* // *Nordic Journal of International Law* 76, 2007. p. 117.

²⁰¹ Factsheet. ECHR. 2018. p. 11.

²⁰² *Lopez Ostra v. Spain*. para. 51, переклад цього параграфу: Андрусевич А. *Захист екологічних прав людини у практиці Європейського суду з прав людини* // *Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини*. № 2. 2000. с. 304.

²⁰³ San Jose D. G. *Environmental protection and the European Convention on Human Rights*. Human rights files № 21. Council of Europe Publishing, 2005. p. 14-15.

загалом, не обмежуючись виключно ризиком для здоров'я. Важливими для розуміння сенсу параграфу 51 вважаємо формулювання “значне забруднення” та “вплине на їх приватне і сімейне життя”. Так, наприклад, у справі *Guerra та ін. проти Італії*, ЄСПЛ, визначаючи застосовність ст. 8 до обставин справи вказав на наявність прямого впливу токсичних викидів на права заявників щодо поваги їхнього приватного та сімейного життя не обмежуючись лише ризиком для здоров'я.²⁰⁴ Проте, хоча ст. 8 є застосовною у контексті докільля не лише у випадках негативного впливу на здоров'я, загальний підхід ЄСПЛ до захисту докільля у контексті ст. 8 Європейської конвенції з прав людини є радше обережним та “вузьким”. У цьому світлі важливою для характеристики змісту і меж права на докільля, що підпадає під захист ст. 8 є справа *Киртатос проти Греції*.²⁰⁵ Заявники стверджували, що незалежно від наявності ризику для здоров'я людини, погіршення стану докільля може розглядатись в контексті ст. 8 у випадку, коли воно негативно впливає на життя людини, а також погоджувались з тим, що ст. 8 не можна вважати порушеною кожного разу, коли завдається шкода докільлю. Однак, вони стверджували, що їхні права за ст. 8 було порушено оскільки знищення болота і побудова на його місці транспортної інфраструктури призвела до втрати мальовничості місця, до суттєвої зміни середовища існування дикої природи та до шкоди для туристичного розвитку.²⁰⁶ Суд вирішив розглядати дві окремі складові їхніх тверджень: по-перше, знищення болота, що знаходилось неподалік житла заявників, у зв'язку з міським розвитком, що призвело до втрати мальовничості; по-друге, забруднення докільля спричинене шумом і нічним освітленням у зв'язку з діяльністю у цій зоні.²⁰⁷ Щодо першої складової, ЄСПЛ послався на параграф 51 справи *Лонес Остра*, наведений вище, як вираз усталеної судової практики. Далі ЄСПЛ конкретизував, що:

Важливим елементом, який має бути присутнім при визначенні того чи в обставинах справи забруднення докільля негативно вплинуло на права, захищені параграфом 1 ст. 8 є

²⁰⁴ *Case of Guerra and Others v. Italy*. ECHR. Judgment. 19.02.1998. para. 57.

²⁰⁵ *Kyrtatos v. Greece*.

²⁰⁶ *ibid.* para. 45-46.

²⁰⁷ *ibid.* para. 51.

існування шкідливого впливу на приватну або сімейну сферу особи, а не просто загальне погіршення стану довкілля.²⁰⁸

Суд вказав, що навіть припускаючи, що довкілля того болота була завдана значна шкода, це не означає порушення права за ст. 8, якщо це не вплинуло на заявників безпосередньо.²⁰⁹ Цікаво, що ЄСПЛ при цьому навіть приклад, коли подібна ситуація все ж могла б вважатися порушенням ст. 8: “якщо шкода, завдана довкілля полягала б у руйнуванні лісової зони поблизу будинку заявників, тобто у ситуації, яка могла б більш безпосередньо вплинути на добробут заявників”. Суд підсумував, що він “не може прийняти, що втручання в умови життя тварин на болоті становить загрозу для приватного або сімейного життя заявників”.²¹⁰ Щодо другої складової – ЄСПЛ вказав, що шум, нічне освітлення та інші незручності, пов’язані з міським розвитком, не досягли необхідного ступеню серйозності для цілей ст. 8.²¹¹ Відповідно, у цій справі ЄСПЛ не знайшов порушення ст. 8.²¹²

Як слушно зауважив А. Бойл, ця справа “вказує на питання, що лежить у серці проблеми”.²¹³ Ця проблема полягає у тому, що якщо здоров’я, приватне життя чи власність індивіда не зазнають серйозного впливу внаслідок шкоди, завданої довкілля, особа не буде мати достатньої процесуальної правоздатності для цілей ЄСПЛ.²¹⁴ І справді, на основі рішення у справі *Кіртатос* можна зауважити деякі суттєві риси обмеженості ЄСПЛ щодо права людини на безпечне для життя і здоров’я довкілля. Так, узагальнюючи підхід ЄСПЛ, навіть суттєва шкода завдана довкілля не становить порушення права людини за ст. 8, допоки це безпосередньо не впливає на добробут чи здоров’я людини. Таким чином, у цій справі ЄСПЛ обмежився вузьким антропоцентричним підходом, не надаючи уваги зв’язку між людиною і природою, як середовищем існування

²⁰⁸ *Kyrtatos v. Greece*. para. 52.

²⁰⁹ *Kyrtatos v. Greece*. para. 53 [Суд вказав: “У цій справі, навіть припускаючи, що довкілля було завдано значну шкоду у зв’язку з міським розвитком місцевості, заявники не надали жодних переконливих аргументів, які б демонстрували, що стверджувана шкода, завдана птахам та іншим видам, що мешкають на болоті, мала такий характер, що прямо вплинула на права заявників, передбачені параграфом 1 ст. 8 Конвенції”]

²¹⁰ *ibid.*

²¹¹ *ibid.* para. 54.

²¹² *ibid.* para. 55.

²¹³ Boyle A. *A Reassessment*. 2007. p.32.

²¹⁴ Boyle A. *A Reassessment*. 2007. p. 30.

людини і не враховуючи небезпек такого підходу, наприклад, кумулятивного негативного впливу на довкілля держав-учасниць Ради Європи, який може бути спричинений серйозним локальним забрудненням і знищенням довкілля у багатьох місцевостях. Погоджуємося з Ф. Франціоні, який вказує, що бажаним був би більш широкий підхід ЄСПЛ у цій справі, тим більше, що суд мав у своєму арсеналі інструмент тлумачення, наприклад, такого поняття як “житло”.²¹⁵

Підсумовуючи вимоги ЄСПЛ щодо наявності втручання у права, передбачені ст. 8, звернемо увагу на узагальнення, що містяться у “Керівництві з прав людини і довкілля”, виданому Радою Європи (далі – Керівництво): фактори довкілля повинні безпосередньо та серйозно впливати на приватне та сімейне життя або житло; Суд оцінює чи існував причинно-наслідковий зв’язок між діяльністю та негативним впливом на індивіда і чи негативні наслідки досягли певного ступеню.²¹⁶

Щодо застосування ст. 2 у контексті довкілля, воно обмежується випадками, коли певна діяльність, що завдає шкоди довкіллю є настільки небезпечною, що загрожує життю людини.²¹⁷ У Керівництві підкреслено, що неможливо надати вичерпний перелік ситуацій, коли застосування цієї статті є можливим у справах стосовно довкілля, однак такі випадки є винятковими і рідко траплялися у практиці ЄСПЛ.²¹⁸

Переходячи до розгляду зобов’язань держав, варто відзначити одночасну прогресивність і обережність ЄСПЛ. Прогресивність полягає у доволі детальному аналізі з боку ЄСПЛ можливих зобов’язань держав стосовно зменшення негативного впливу на довкілля у випадках, коли порушення присутні, а обмеженість – у широкій свободі розсуду, притаманній справам з контекстом довкілля у зв’язку зі складністю оцінки соціальних та технічних аспектів питань, пов’язаних з довкіллям.²¹⁹

²¹⁵ Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon*. p. 51.

²¹⁶ Manual on Human Rights and the Environment. p. 19-20.

²¹⁷ *ibid.* p. 35.

²¹⁸ *ibid.*

²¹⁹ Manual on Human Rights and the Environment.. p. 55.

Отож, розглянемо детальніше такі зобов'язання в контексті ст. 2 і ст. 8 Європейської конвенції з прав людини. Цього разу почнемо зі ст. 2. Практика ЄСПЛ вказує на наявність у держави позитивних зобов'язань за ст. 2 як у випадку здійснення потенційно небезпечної для довкілля і життя людини діяльності, так і у випадках природних катаклізмів.²²⁰ Наприклад, у справі *Онер'їлдіз проти Туреччини*, ЄСПЛ наголосив на позитивному зобов'язанні держави вжити необхідні заходи для гарантування життя осіб в межах її юрисдикції.²²¹ Позитивні зобов'язання держави за ст. 2 у контексті довкілля можуть полягати зокрема у: створенні правил, що враховують особливі риси ситуації або діяльності і рівня потенційного ризику для життя, включаючи ліцензування, встановлення, функціонування, безпеку та нагляд за такою діяльністю; забезпечення права суспільства на інформацію щодо такої діяльності, включаючи наявність належної інфраструктури для попередження про стихійні лиха; створення процедур для визначення недоліків технічних процесів і помилок з боку відповідальних акторів.²²² При цьому, обсяг та характер позитивних зобов'язань залежить від джерела загрози і можливості впливати на зменшення певного ризику. Крім цього, у випадку природних катаклізмів держава користується більшою свободою розсуду порівняно з веденням небезпечної діяльності.²²³ На додаток, до цього, держава має процедурний обов'язок проведення незалежного і безстороннього розслідування інциденту, пов'язаного з правом на життя, а також обов'язок відшкодувати завдану шкоду, включаючи цивільні, адміністративні, дисциплінарні чи кримінальні засоби правового захисту.²²⁴

Щодо ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, ця стаття також як і ст. 2 передбачає позитивні обов'язки держави вжити певні заходи як щодо діяльності, здійснюваної державою, так і представниками приватного сектору.²²⁵

²²⁰ *ibid.* p. 36 – 37.

²²¹ *ibid.* p. 36.

²²² *ibid.* p. 38.

²²³ *ibid.* p. 39.

²²⁴ *ibid.* p. 39-40.

²²⁵ *Manual on Human Rights and the Environment.* p. 51.

Наприклад, органи влади мають контролювати викиди, пов'язані з веденням підприємницької діяльності аби забезпечити, що населення не зазнає шкідливого впливу від запахів, шуму чи викидів із заводів поблизу місця їхнього проживання.²²⁶ При цьому, держава має переконатися, що такі заходи насправді втілюються. Прикладом наявності таких зобов'язань держави є справи *Фадєєва проти Росії* та *Лєдяєва проти Росії*, які стосувались неможливості проживання у певній частині міста у зв'язку з функціонуванням заводу і пов'язаним з цим екологічним забрудненням.²²⁷ На прикладі цих справ можна зауважити згадану вище обережність ЄСПЛ у наданні рекомендацій державам та різноманітність можливих заходів, які держава може вжити на виконання своїх позитивних обов'язків. Так, у справі *Фадєєва* ЄСПЛ вказав, що переселення та покриття витрат у зв'язку з переселенням, яких вимагала заявниця, необов'язково є єдиними можливими заходами. Із посиланням на свою попередню практику в контексті ст. 8 і доктрину свободи розсуду, ЄСПЛ зазначив, що “у цій справі держава мала велику кількість інших інструментів, здатних запобігти або мінімізувати забруднення”.²²⁸ Оцінюючи заходи втілені державою, Суд вказав, що до його компетенції не належить визначення конкретних заходів, які держава повинна вжити для зменшення забруднення у цій ситуації у найбільш ефективний спосіб, однак, він має юрисдикцію оцінити, чи держава поставилась до проблеми з належною обачністю та звернула увагу на усі суперечливі інтереси.²²⁹ У підсумку Суд вказав, що:

Було б занадто стверджувати, що держава або компанія-забруднювач мали обов'язок надати заявниці безкоштовне житло [...] однак, незважаючи на те, що ситуація навколо заводу вимагала особливого ставлення до мешканців цієї зони, держава не запропонувала заявниці жодного ефективного рішення аби допомогти переселитися із небезпечної зони. Більше того, незважаючи на те, що завод-забруднювач діяв у порушення національних екологічних стандартів, ніщо не вказує на створення чи застосування державою ефективних заходів, які би брали до уваги інтереси місцевого населення, і які б були здатними зменшити промислове забруднення до прийнятних рівнів.²³⁰

²²⁶ *ibid.* p. 52.

²²⁷ *ibid.* p. 53.

²²⁸ *Case of Fadeyeva v. Russia*. ECHR. Judgment. 09.06.2005. para. 124. [*Fadeyeva v. Russia*]

²²⁹ *ibid.* para. 128.

²³⁰ *Fadeyeva v. Russia*. para. 133.

Відповідно, ця справа вказує, що незважаючи на свободу розсуду щодо заходів, які держава може вжити на національному рівні, якщо держава не вживає ефективних заходів для утримання промислового забруднення у межах власних допустимих стандартів забруднення, вона не виконує свій позитивний обов'язок за ст. 8 Європейської конвенції з прав людини. У аналогічній справі *Ледяєва*, ЄСПЛ вказав, що не буде визначати конкретні юридичні, адміністративні чи інші заходи, які держава повинна вжити, однак держава має зобов'язання вжити відповідні ситуації заходи, що узгоджуються з висновками Суду у цьому рішенні.²³¹ Зокрема, такими заходами могли б бути переселення мешканців або компенсація для цілей переселення, а також розробка і втілення ефективної політики, яка б змусила завод зменшити викиди до безпечного рівня впродовж розумного строку.²³²

В контексті з'ясування зобов'язань держави за ст. 8 Європейської конвенції з прав людини щодо докiлля, важливими є і справи проти України. Наприклад, відомою є справа *Дубецька проти України*.²³³ У цій справі заявники серед іншого скаржились на порушення їхніх прав за ст. 8 у зв'язку із забрудненням навколишнього середовища, завданого належними державі шахтою та фабрикою, а також у зв'язку з недотриманням державою позитивних зобов'язань щодо регулювання шкідливої промислової діяльності.²³⁴ Уряд України, у свою чергу, “не оспорював, що він мав зобов'язання за Конвенцією вирішувати екологічні проблеми, пов'язані з діяльністю шахти та фабрики”,²³⁵ однак стверджував, що діяльність шахти і фабрики не досягла того ступеню, за якого держава має відповідати за порушення ст. 8.²³⁶ Аргументуючи своє рішення, у якому він знайшов порушення ст. 8, Суд детально виклав фактори, які він бере до уваги при розгляді екологічних справ в контексті ст. 8. Без повторення того, що вже було викладено вище, звернемо увагу на таке: питання

²³¹ *Case of Ledyayeva and others v. Russia*. ECHR. Judgment. 26.10.2006. para. 117.

²³² *ibid.* para. 110.

²³³ *Case of Dubetska and Others v. Ukraine*. ECHR. Judgment. 10.02.2011 [*Dubetska and Others v. Ukraine*]

²³⁴ *ibid.* para. 88.

²³⁵ *ibid.* para. 95.

²³⁶ *ibid.* para. 104.

у контексті ст. 8 не виникне, якщо “оскаржувана шкода є незначною у порівнянні з небезпекою навколишнього середовища, притаманною життю в кожному сучасному місті”,²³⁷ тому необхідний певний серйозний рівень, оцінка якого “є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як інтенсивність та тривалість шкідливого впливу та його фізичний чи психологічний вплив на здоров'я або якість життя особи”.²³⁸ Суд також відзначив, що часто неможливо визначити вплив промислового забруднення на якість життя особи у кількісному вираженні у кожному окремому випадку і Суд розуміє труднощі доведення. При цьому для цілей доведення Суд “головним чином розглядатиме висновки національних судів та інших компетентних органів для встановлення фактичних обставин”, “положення національного законодавства, що визначають небезпечні рівні забруднення” та “екологічні дослідження, здійснені компетентними органами”, приділяючи увагу “окремим рішенням, винесеним органами влади щодо конкретної ситуації заявника, таких як зобов'язання позбавити підприємство-забруднювача дозволу на виробничу діяльність або відселити мешканця із забрудненої території”, однак у такій ситуації суд “повинен оцінювати докази у їх цілісності”,²³⁹ такими доказами можуть бути “медичні довідки” та “відповідні звіти, заяви, дослідження, здійснені приватними установами”.²⁴⁰ Іншими факторами, на які звертає увагу суд є те, “чи була ситуація результатом раптового та несподіваного повороту подій або, навпаки, існувала давно і була добре відома органам державної влади”, “чи була держава або чи мала вона бути обізнаною, що небезпека або шкідливий вплив зачіпали приватне життя заявника” та “до якої міри заявник сприяв створенню цієї ситуації для себе і був в стані виправити її без надмірних витрат”.²⁴¹ Щодо зобов'язань держави у зв'язку з цим рішенням, ЄСПЛ, подібно до справ *Фадєєва*

²³⁷ *Dubetska and Others v. Ukraine*, para. 105.

²³⁸ *ibid.*

²³⁹ *ibid.* para. 107.

²⁴⁰ *ibid.*

²⁴¹ *ibid.* para. 108.

та *Ледяєва* вказав на “зобов'язання Уряду вжити належних заходів для виправлення індивідуальної ситуації заявників”.²⁴²

Іншим аспектом практики ЄСПЛ який варто побіжно згадати в контексті права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, є оцінка Судом захисту довкілля як інтересу або легітимної мети, що виправдовує обмеження інших прав. Наприклад, у справі *Хамер проти Бельгії*, Суд вказав, що “фінансові імперативи і навіть певні основоположні права, такі як право власності, не повинні мати пріоритет над захистом довкілля, особливо у випадках, коли держава має відповідне національне законодавство”.²⁴³ Такий підхід підтримки екологічної політики держав може бути ефективним непрямым способом вплинути на реалізацію права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, навіть якщо воно безпосередньо не закріплене у Європейській конвенції з прав людини.

Перейдемо до розгляду практики щодо права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля на основі Європейської соціальної хартії. Практика ЄКСП є значно меншою у кількісному вимірі, порівняно з практикою ЄСПЛ оскільки ця процедура історично була створена пізніше та не передбачає індивідуальних звернень (однак, неурядові організації можуть звертатися зі скаргами),²⁴⁴ проте у сутнісному аспекті, вона є важливою для становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля у рамках Ради Європи, оскільки “право на здорове довкілля” на сьогодні вважається частиною Європейської соціальної хартії.²⁴⁵

Зокрема, у рішенні *Фундація Марангопулоса з прав людини проти Греції*, ЄКСП, розглядаючи Європейську соціальну хартію як “живий інструмент” та оцінюючи зв'язок між здоров'ям людини та здоровим довкіллям вказав, що ст. 11 хартії включає “право на здорове довкілля”.²⁴⁶ Крім цього, ЄКСП використав нагоду цього рішення для того, щоб конкретизувати своє тлумачення

²⁴² *Dubetska and Others v. Ukraine*. para. 162.

²⁴³ *Case of Hamer v. Belgium*. ECHR. Judgment. 27.11.2007. para. 79.

²⁴⁴ The Collective Complaints Procedure. Committee of Social Rights. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/turin-european-social-charter/collective-complaints-procedure1> (accessed 14.12.2018).

²⁴⁵ Manual on Human Rights and the Environment. p. 123.

²⁴⁶ *Marangopoulos Foundation v. Greece*. para. 194-195.

цього права з урахуванням практики інших міжнародних механізмів захисту прав людини.²⁴⁷ Так, ЄКСП зазначив, що заходи передбачені ст. 11 повинні бути спрямовані на усунення причин проблем зі здоров'ям зумовлених загрозами для довкілля, такими як забруднення.²⁴⁸

Далі ЄКСП з посиланням на свої попередні рішення, а також висновки надані різним державам у рамках механізму звітування, вказав, що для виконання своїх обов'язків, національна влада повинна: “розробити і регулярно оновлювати достатньою мірою цілісне законодавство щодо довкілля”; “вживати конкретні заходи, такі як зміна устаткування, запровадження граничних меж викидів та вимірювання якості довкілля, попереджати забруднення повітря на місцевому рівні і допомагати зменшити його у глобальному масштабі”; “забезпечити, що стандарти і правила щодо довкілля застосовуються належним чином через відповідний механізм контролю”; “інформувати та дбати про освіту громадськості, включаючи учнів та студентів шкіл як щодо загальних, так і місцевих проблем щодо довкілля”; “оцінювати ризики для здоров'я шляхом епідеміологічного моніторингу”.²⁴⁹ При цьому, ЄКСП відзначив, що хоча досягнення мети подолання забруднення є поступовим, держави, все ж повинні “прагнути досягнути таку мету впродовж розумного строку, демонструючи прогрес, що піддається вимірюванням, та використовуючи усі доступні ресурси”.²⁵⁰ Також, оцінюючи виконання державами зобов'язань щодо права на здорове довкілля, ЄКСП бере до уваги як національне право держав, так і зобов'язання, що випливають з членства у Європейському Союзі або ООН, з'ясовуючи як відповідне право застосовується на практиці.²⁵¹ Оцінюючи дії Греції у цій справі, ЄКСП дійшов висновку про недотримання державою своїх зобов'язань, оскільки ці дії не свідчили про прагнення Греції покращити ситуацію впродовж розумного строку або зробити можливим такий результат.²⁵²

²⁴⁷ *Marangopoulos Foundation v. Greece*. para. 196.

²⁴⁸ *ibid.* para. 202.

²⁴⁹ *ibid.* para. 203.

²⁵⁰ *ibid.* para. 204.

²⁵¹ *ibid.*

²⁵² *Marangopoulos Foundation v. Greece*. para. 207.

У подальшій практиці ЄКСП підтверджував зобов'язання держав щодо права на здорове довкілля, які він вказав у справі *Фундація Марангопулоса з прав людини проти Греції*, на що вказує, наприклад, рішення 2013 року у справі *Міжнародна федерація за права людини проти Греції*.²⁵³

Окрім згаданих вище, практика ЄКСП також вказує на кілька інших аспектів зобов'язань держав у зв'язку з правом на здорове довкілля. Наприклад, держави є відповідальними за шкідливу для довкілля діяльність як у випадках, коли вона здійснюється державною владою, так і приватними акторами.²⁵⁴ У випадку, коли держава має атомні електростанції, вона зобов'язана попереджати ризик для осіб, що мешкають у зонах ризику, а також захищати населення від аварій, незалежно від того, чи вони трапились на її території, чи на території інших держав.²⁵⁵ Держава також повинна проводити політику заборони використання, виготовлення та продажу азбесту та продуктів, що його містять, і прийняти законодавство щодо пошуку та усунення азбесту, який перебуває у використанні.²⁵⁶

Як вже було побіжно згадано, практика ЄКСП складається не лише з механізму розгляду скарг. Значна роль відведена і процедурі періодичного звітування держав, що є важливим у випадку права на здорове довкілля. Так, починаючи з 2001 року, у своїх висновках щодо звітів держав, ЄКСП приділяє увагу оцінці екологічних факторів під заголовком “зменшення ризиків для довкілля”.²⁵⁷ Починаючи з 2013 року можна зауважити оновлену назву цього елемента висновків – “здорове довкілля”, що, таким чином безпосередньо стосується права на здорове довкілля.²⁵⁸

²⁵³ *International Federation of Human Rights Leagues (FIDH) v. Greece*. ECSR. Decision (Merits). 23.01.2013.

²⁵⁴ *Manual on Human Rights and the Environment*. p. 124.

²⁵⁵ *ibid.* p. 127.

²⁵⁶ *ibid.*

²⁵⁷ For example, *Conclusions XV-2 - Poland - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 31.12.2001. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XV-2/def/POL/11/3/EN> (accessed 14.12.2018); *Conclusions XV-2 - United Kingdom - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. . 31.12.2001. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XV-2/def/GBR/11/3/EN>. (accessed 14.12.2018).

²⁵⁸ For example, *Conclusions XX-2 - Germany - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 06.12.2013. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XX-2/def/DEU/11/3/EN> (accessed 14.12.2018).

Сучасні фактори, які ЄКСП бере до уваги при оцінці цього права, можна дослідити на прикладі останніх звітів. Так, в останньому звіті щодо України ЄКСП вказав, що у попередньому звіті він дослідив законодавство України, запроваджене впродовж референтного періоду, включаючи такі сфери як “якість повітря, керування водними ресурсами, керування сміттям, шумове забруднення довкілля, іонізуючу радіацію та безпеку їжі” та запитав інформацію щодо тенденцій стосовно “забруднення повітря, забруднення питної води, інтоксикації їжі”. Розглянувши нові дані, надані Україною, ЄКСП вказав, що “бажає залишатися поінформованим щодо заходів спрямованих на зменшення ризиків для довкілля, а також тенденцій щодо забруднення повітря, азбесту, забруднення питної води та інтоксикації їжі”.²⁵⁹ У випадку інших держав ЄКСП, як правило, звертає увагу на подібні фактори, перелік яких, окрім тих, що вже зазначені у прикладі України, включає “попередження забруднення ґрунту” у випадку Данії,²⁶⁰ “перевищення допустимих меж викидів” у випадку Польщі,²⁶¹ “інформацію щодо інституційного механізму імплементації вказаного у попередньому звіті законодавства”, “хімікати” та “неіонізуючу радіацію” у випадку Іспанії,²⁶² “забруднені ділянки землі” у випадку Сполученого Королівства.²⁶³ Отже, аналізуючи ситуацію із дотриманням цього права ЄКСП враховує як законодавство, так і інституційний механізм держав щодо стану певних показників довкілля, таких як повітря, вода, ґрунти тощо.

Таким чином, сучасна практика обох механізмів захисту прав людини, створених у рамках Ради Європи – Європейського суду з прав людини та Європейського комітету з соціальних прав, пов’язана із правом людини на безпечне для життя і здоров’я довкілля. Рамки цієї практики є досить

²⁵⁹ *Conclusions 2017 - Ukraine - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 08.12.2017. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=2017/def/UKR/11/3/EN> (accessed 14.12.2018).

²⁶⁰ *Conclusions XXI-2 (2017) (Czech Republic, Denmark, Germany, Poland, Spain, United Kingdom)*. ECSR. Conclusions. January 2018. URL: <https://rm.coe.int/compilation-of-conclusions-xxi-2-2017-by-country/1680786063> (accessed 14.12.2018) p. 30.

²⁶¹ *ibid.* 99.

²⁶² *ibid.* 134.

²⁶³ *ibid.* p. 185.

обмеженими і не дозволяють повною мірою захистити це право, однак, як ЄСПЛ, так і ЄКСП все ж передбачають важливі зобов'язання держав у межах цих рамок.

У випадку ЄСПЛ найбільш тісно пов'язаними з матеріальним правом людини на довкілля є ст. 2 та ст. 8. Застосування ст. 2 обмежується випадками, коли певна діяльність, пов'язана з довкіллям створює загрозу для життя людини. Ст. 8 є застосовною в контексті довкілля лише якщо довкіллю завдана суттєва шкода, яка безпосередньо впливає на добробут чи здоров'я людини, її приватне та сімейне життя або житло. ЄСПЛ оцінює чи існував причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю та негативним впливом на індивіда і чи негативні наслідки досягли певного серйозного ступеню, така оцінка є відносною та залежить від усіх обставин справи. Позитивні зобов'язання держави за ст. 2 у контексті довкілля можуть полягати зокрема у: регулюванні діяльності та ситуацій, здатних спричинити ризик для життя, включаючи ліцензування, встановлення, функціонування, безпеку та нагляд за такою діяльністю; забезпечення права суспільства на інформацію щодо такої діяльності, включаючи наявність належної інфраструктури для попередження про стихійні лиха; створення процедур для визначення недоліків технічних процесів і помилок з боку відповідальних акторів. Обсяг та характер позитивних зобов'язань залежить від джерела загрози і можливості впливати на зменшення певного ризику. У випадку природніх катаклізмів держава має більшу свободу розсуду порівняно з веденням небезпечної діяльності. Держава також має обов'язок безстороннього розслідування інциденту, пов'язаного з правом на життя та обов'язок відшкодувати завдану шкоду, включаючи цивільні, адміністративні, дисциплінарні чи кримінальні засоби правового захисту. Держава також має позитивні обов'язки за ст. 8, наприклад, забезпечення того, що населення не зазнає шкідливого впливу від запахів, шуму чи викидів із заводів поблизу місця проживання населення. ЄСПЛ не вказує конкретні засоби, залишаючи свободу розсуду державам, але вказує, що такі заходи повинні бути відповідними ситуації, а також може вказати мету таких заходів, наприклад, мінімізацію забруднення. Інший аспект захисту довкілля у практиці ЄСПЛ –

оцінка довкілля як легітимної мети, що виправдовує обмеження інших прав. Щодо ЄКСП, відповідно до його практики, ст. 11 Європейської соціальної хартії включає “право на здорове довкілля”. Заходи за ст. 11 повинні бути спрямовані на усунення причин проблем зі здоров’ям зумовлених загрозами для довкілля, включаючи забруднення. Зобов’язання держав включають розробку і регулярне оновлення законодавства щодо довкілля; вжиття конкретних заходів, таких як зміна устаткування, запровадження граничних меж викидів та вимірювання якості довкілля; попередження забруднення повітря на місцевому рівні і його зменшення у глобальному масштабі; забезпечення належного застосування стандартів і правил щодо довкілля; інформування та турботу про освіту громадськості, включаючи учнів та студентів шкіл як щодо загальних, так і місцевих проблем щодо довкілля; оцінку ризиків для здоров’я шляхом епідеміологічного моніторингу. Як у випадку ЄСПЛ, так і ЄКСП держави є відповідальними за шкідливу для довкілля діяльність як у разі, коли вона здійснюється державною владою, так і приватними акторами. В обох випадках порушення прав, передбачених Європейською конвенцією з прав людини та Європейською соціальною хартією має місце тоді коли шкода, завдана довкіллю, чинить негативний вплив на людину, тобто використовується антропоцентричний підхід.

2.4. Право на безпечне для життя і здоров’я довкілля у практиці України

Незважаючи на те, що “права людини” у сучасному розумінні цієї категорії увійшли у юридичний дискурс завдяки співпраці на міжнародному рівні, основна роль щодо їхньої реалізації належить державам на національному рівні, при цьому кожна держава має свої особливості щодо розуміння того чи іншого права людини та механізмів його реалізації. У цій структурній частині роботи, після розгляду досвіду регіональних систем захисту прав людини, вважаємо необхідним дослідити національний рівень практики щодо цього права

на прикладі України, з'ясовуючи чинне правове регулювання, інституційний механізм, виклики та перспективи щодо права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні.

Розпочнемо із законодавчого закріплення цього права. Як вже було згадано вище, в Україні право на безпечне для життя і здоров'я довкілля закріплене у ст. 50 Конституції, що належить до Розділу II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”. Повний текст цієї статті є таким:

Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.²⁶⁴

Відповідно, ця стаття закріплює як безпосередньо право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, у розумінні цього права як матеріального права людини, так і деякі інші права: на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, на доступ до інформації про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту.²⁶⁵ Коментатори цього конституційного права звертають увагу на два ключових питання, необхідних для розуміння цього права: “а) що означає термін “довкілля”; б) яке довкілля є безпечним для життя і здоров'я людини”.²⁶⁶ Даючи відповідь на ці питання вказують, що терміну довкілля, вжитому у Конституції відповідає термін “навколишнє природне середовище”, вжитий у більш ранньому Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року.²⁶⁷ Однак, при цьому, у підсумку зазначають, що довкіллям є “сукупність природних і природно-антропогенних умов та процесів, які оточують людину і є сферою її життя та діяльності”,²⁶⁸ тобто сприймають довкілля не лише як природне середовище, але як усе середовище життя та діяльності людини, яке оточує

²⁶⁴ Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (14.12.2018) ст. 50.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Конституція України. Науково-практичний коментар. ред. Тацій В. Я., Петришин О.В., Барабаш Ю. Г. та ін. Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид. Х. : Право, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/r61.pdf> (14.12.2018) с. 381. [Конституція України. Науково-практичний коментар]

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Конституція України. Науково-практичний коментар. с. 381-382.

людину. У випадку другого питання, безпечним є “довкілля, яке негативно не впливає на здоров’я людей”, а до критеріїв безпечності віднесені “встановлені в законодавчому порядку екологічні нормативи”, включаючи “нормативи екологічної безпеки”,²⁶⁹ тобто коментатори повертаються до екологічного розуміння цього права.

На нашу думку, термін “довкілля” у Конституції України дійсно вжито у широкому значенні, що охоплює як навколишнє природне середовище, яке є змістом матеріального права людини на довкілля певної якості, що розглядається у цій роботі, а також довкілля у значенні побутового оточення людини. Щодо критеріїв безпечності довкілля, вважаємо, що їх не можна звести виключно до екологічних нормативів. У сучасному світі стає очевидним, що встановлення лімітів на рівень забруднення не вирішує проблему безпечного довкілля. Окрім лімітів забруднення, варто зважати на інші різноманітні показники якості довкілля, наприклад, біологічне різноманіття чи здатність природних ресурсів до відновлення. Тобто, для того, щоб гарантувати безпеку довкілля, недостатньо лише вимірювати рівень забруднення окремих показників, принаймні тому, що цей рівень сам по собі може бути змінним. Доцільно застосовувати комплексний підхід, за якого має значення не лише відсутність безпосередньої загрози для людини, але і забезпечення збереження довкілля відповідно до вимог сталого розвитку, що є на сьогодні метою світової спільноти.²⁷⁰

Повертаючись до українського законодавства, це право закріплене і у Цивільному Кодексі України (далі – ЦК), що, на жаль, не додає чіткості змісту “права на безпечне для життя і здоров’я довкілля” в Україні з точки зору міжнародного дискурсу навколо цього права людини, яке постає на межі міжнародного права прав людини та міжнародного екологічного права. Так, ст. 270 відносить це право до категорії “особистих немайнових прав”, що відповідно до ст. 271 означає “можливість фізичної особи вільно, на власний

²⁶⁹ Там само. с. 382.

²⁷⁰ About the Sustainable Development Goals. United Nations. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (accessed 14.12.2018).

розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя”²⁷¹ і виглядає невідповідним у випадку довкілля, оскільки, довкілля важко віднести суто до сфери приватного життя і визначення поведінки на власний розсуд у випадку довкілля може завдати шкоди самому довкіллю. Інша стаття ЦК – ст. 293 покликана розкрити зміст цього права. Однак, ч. 1 ст. 293 лише повторює формулювання “право на безпечне для життя і здоров'я довкілля”, зазначене у назві статті, без надання жодної конкретизації, а ч. 4 ст. 293 відходить від ідеї природного середовища, включаючи до цієї статті відкритий перелік усіх можливих середовищ буття людини: “належні, безпечні і здорові умови праці, проживання, навчання тощо”.²⁷²

До інших законів, які містять згадку про це право належить Закон України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” від 19 листопада 1992 року, де “безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище” згадується як компонент права на охорону здоров'я (ст. 6).²⁷³ Далі у ст. 26 конкретизовано зобов'язання держави щодо охорони навколишнього природного середовища “як важливої передумови життя і здоров'я людини”,²⁷⁴ що, відповідно до цієї статті включає: охорону живої і неживої природи, захист людей від негативного екологічного впливу, а також досягнення гармонійної взаємодії особи, суспільства та природи, раціонального використання і відтворення природних ресурсів.²⁷⁵ Таким чином, на диво, хоч цей закон стосується охорони здоров'я людини, у ньому використано прогресивний підхід, за якого довкілля тісно пов'язується із життям та здоров'ям людини, але, не обмежується лише цим і передбачає захист компонентів природи як таких.

Отже, у згаданих вище джерелах українського законодавства відсутня єдина термінологія щодо матеріального права людини на довкілля. До того ж, якщо на міжнародному рівні дискусія полягає у формулюванні певної якості

²⁷¹ Цивільний Кодекс України : Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (14.12.2018). ст. 270-271. [Цивільний Кодекс України]

²⁷² Цивільний Кодекс України. ст. 293.

²⁷³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ від 19.11.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (14.12.2018). ст. 6

²⁷⁴ Там само. ст. 26.

²⁷⁵ Там само.

довкілля, що підлягає захисту, то в Україні породжує сумніви і сам термін “довкілля” у назві цього права, тоді як щодо якості довкілля в усіх випадках використовується формулювання “безпечне для життя і здоров'я”. Так, у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” 1991 року та Законі України “Основи законодавства України про охорону здоров'я” 1992 року використано термін “навколишнє природне середовище”, тоді як у Конституції України 1996 року та ЦК 2003 року використано термін “довкілля”. При цьому, в останніх двох випадках відповідні статті одночасно охоплюють як “довкілля” як синонім “навколишнього природного середовища”, так і інші типи довкілля, наприклад, умови праці. Відомі українські дослідники, наприклад, Ю. С. Шемшученко, під час опису цього права, використовують терміни “навколишнє природне середовище” та “довкілля” взаємозамінно, додаючи до цього переліку синонімів ще й “право на екологічну безпеку” та “сприятливе навколишнє природне середовище”.²⁷⁶ Отож, можна зробити висновок, що усі ці згадані джерела українського законодавства охоплюють навколишнє природне середовище, однак, Конституція та ЦК окрім природного, включають ще й антропогенне середовище до статей, що стосуються “довкілля”.

Перейдемо до більш детального з'ясування змістовних характеристик цього права на основі Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”. У ст. 9 цього закону першим серед переліку екологічних прав громадян України, закріплене право кожного громадянина на “безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище”.²⁷⁷ Хоча це право відповідно до тексту цього закону належить лише громадянам (тобто не охоплює іноземців чи осіб без громадянства), вочевидь, норми цього Закону стосуються не лише громадян, але й інших осіб, що впливає зі ст. 26 Конституції України. Ст. 10 цього закону перераховує низку гарантій екологічних прав громадян, що

²⁷⁶ Шемшученко Ю. С. (ред.) *Екологічне право України. Академічний курс: підручник*. К.: Юридична думка, 2005. с. 43-44. [Шемшученко Ю. С. *Екологічне право України*]

²⁷⁷ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (14.12.2018). ст. 9. [ЗУ Про охорону навколишнього природного середовища]

по суті, визначають основні типи заходів, необхідні для реалізації екологічних прав, включаючи, серед іншого, такі важливі гарантії як: проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища та обов'язок центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки.²⁷⁸ У наступній статті “Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством”, зобов'язується надавати всебічну допомогу громадянам при здійсненні природоохоронної діяльності та враховувати їхні пропозиції, а також закріплює поновлення порушених екологічних прав та їх захист у судовому порядку.²⁷⁹

Крім тих норм українського законодавства, які безпосередньо закріплюють право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та визначають базові зобов'язання держави й основні напрямки заходів, для забезпечення реалізації цього права має важливе значення законодавство України щодо захисту довкілля загалом. Так, звертаючись до підручників з екологічного права України, до джерел, які мають значення для охорони довкілля, і, відповідно права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, належать різні за характером та ієрархією нормативно-правові акти. Наприклад, А. П. Гетьман подає таку класифікацію і перелік основних джерел: 1) загальні закони, що регулюють відносини взаємодії суспільства і природи: закони України “Про основи національної безпеки України” від 13 червня 2003 року, “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996 року, “Про місцеве самоврядування” від 21 травня 1997 року, “Про об'єднання громадян” від 16 червня 1992 року, “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 року, “Про безпечність та якість

²⁷⁸ ЗУ Про охорону навколишнього природного середовища. ст. 10.

²⁷⁹ Там само. ст. 11.

харчових продуктів” від 23 грудня 1997 року та ін.; 2) спеціальні закони: “Про екологічну експертизу” від 9 лютого 1995 року, “Про зону надзвичайної екологічної ситуації” від 13 липня 2000 року, “Про екологічний аудит” від 24 червня 2004 року, “Про екологічну мережу України” від 24 червня 2004 року, “Про відходи” від 5 березня 1998 року, “Про Червону книгу України” від 7 лютого 2002 року та ін.; 3) пооб’єктні законодавчі акти: Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року, Водний кодекс України від 6 червня 1995 року, Лісовий кодекс України в редакції від 8 лютого 2006 року, Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року, а також закони України: “Про тваринний світ” від 13 грудня 2001 року, “Про охорону атмосферного повітря” від 16 жовтня 1992 року, “Про рослинний світ” від 9 квітня 1999 року та ін.²⁸⁰

Крім цього, для з’ясування сутності формулювання “безпечне для життя і здоров’я”, використаному в законодавстві України для окреслення матеріального права людини на довкілля певної якості, прийнято звертатись до екологічних стандартів та нормативів.²⁸¹ Так, Н.Р. Кобецька вказує, що перевищення нормативів екологічної безпеки становитиме порушення права на безпечне довкілля.²⁸² Самі ж екологічні нормативи окреслені у ст. 33 ЗУ “Про охорону навколишнього природного середовища” як такі, що “встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів”.²⁸³ Наприклад, А.П. Гетьман звертає увагу на такі нормативи на основі ст. 5 ЗУ “Про охорону атмосферного повітря”: екологічної безпеки атмосферного повітря; гранично допустимих викидів забруднюючих речовин стаціонарних джерел; гранично допустимого впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел; вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних

²⁸⁰ Гетьман А. П. (ред.). *Екологічне право* : підручник. Х.: Право, 2013. с. 30-31. [Гетьман А. П. *Екологічне право*]

²⁸¹ Там само. с. 68-70; Кобецька Н. Р. *Екологічне право України* : навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2008. с. 44-45 [Кобецька Н. Р. *Екологічне право України*], Шемшученко Ю. С. *Екологічне право України*. с. 43-44.

²⁸² Кобецька Н. Р. *Екологічне право України*. с. 44.

²⁸³ ЗУ Про охорону навколишнього природного середовища. ст. 33.

джерел; технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин.²⁸⁴ Вочевидь, як було відзначено вище, такі нормативи самі по собі не вирішують проблему безпеки довкілля у світі, де сучасний рівень забруднення довкілля вимагає цілковитої відмови від певних технологій і забезпечення нульового рівня викидів, тому їх доцільно використовувати лише як один з можливих інструментів урядування у цій сфері.

Додатково, для реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля має значення і наявність відповідальності за завдання шкоди довкіллю. Існування такої відповідальності в Україні передбачене Розділом XV ЗУ “Про охорону навколишнього природного середовища”, що вказує на дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність, встановлену як цим законом, так і іншими джерелами законодавства України. Зокрема, адміністративна відповідальність за широкий перелік правопорушень, пов'язаних з довкіллям передбачена у Кодексі України про адміністративні правопорушення, більшість з яких містяться у Главі 7 “Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини”.²⁸⁵ Кримінальна відповідальність також передбачена окремо Кримінальним Кодексом України, зокрема, більшість злочинів, пов'язаних з довкіллям містяться у Розділі VIII “Злочини проти довкілля”.²⁸⁶

Щодо інституційного механізму, покликаного формувати і реалізовувати державну політику стосовно довкілля, безпечного для життя і здоров'я людей в Україні, він, так само, як і перелік застосовного законодавства, є надзвичайно широким. У ЗУ “Про охорону навколишнього природного середовища” детально описано повноваження і компетенцію інституцій різного рівня, включаючи Верховну Раду України (ст. 13), Верховну Раду Автономної Республіки Крим (ст. 14), місцеві ради (ст. 15), Кабінет Міністрів України (ст. 17), Раду міністрів

²⁸⁴ Гетьман А. П. *Екологічне право*. с. 70.

²⁸⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-Х. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (14.12.2018).

²⁸⁶ Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (14.12.2018).

Автономної Республіки Крим (ст. 18), виконавчі органи сільських, селищних, міських рад (ст. 19), центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів (ст. 20), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів (ст. 20-1), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 20-2), орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища у сфері охорони навколишнього природного середовища (ст. 20-3), обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації (ст. 20-4).²⁸⁷ На додаток до цього, цей Закон передбачає і повноваження громадських організацій у галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 21).²⁸⁸ На сьогодні головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки є Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди), діяльність якого встановлюється і координується Кабінетом Міністрів України.²⁸⁹ Окрім цього, до інституцій, пов'язаних з охороною довкілля А. П. Гетьман відносить: Державне агентство земельних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство рибного господарства України, Державну екологічну інспекцію України,

²⁸⁷ ЗУ Про охорону навколишнього природного середовища, ст. 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 20-1, 20-2, 20-3.

²⁸⁸ Там само. ст. 21.

²⁸⁹ Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 21.01.2015 № 32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32-2015-%D0%BF> (14.12.2018) п. 1.

Державну службу геології та надр України, Державне агентство екологічних інвестицій України, Міністерство аграрної політики України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерство енергетики та вугільної промисловості України, Міністерство фінансів України, Міністерство інфраструктури України.²⁹⁰

Таким чином, Україна має розгалужений законодавчий та інституційний механізми, покликані дбати про довкілля та реалізацію права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, однак, постає питання, наскільки ефективною є ця система та чи насправді наша держава дбає про право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, як про право людини і приділяє цьому праву належну увагу на практиці. Статистика звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмена) останніх років вказує, що в Україні присутні проблеми із реалізацією цього права. Наприклад, у 2017 році до Омбудсмена надійшло 261 письмове звернення, а у 2015 році – 161 письмове звернення щодо захисту права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.²⁹¹ Про масштабність негативного впливу стану довкілля на життя і здоров'я населення України свідчать і дані Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ). Так, дані ВООЗ за 2016 рік свідчать, що рівень передчасної смертності та втрати продуктивних років життя (показник DALY) з причин забруднення атмосферного повітря в розрахунку на душу населення в Україні є одним з найвищих у світі.²⁹² А дані за 2012 рік свідчать, що з причин, пов'язаних зі станом довкілля в Україні померло понад 135 тис. осіб, що становило 20 % від усіх смертей в Україні.²⁹³ Дані іншої організації за 2017 рік свідчать, що понад 22 %

²⁹⁰ Гетьман А. П. *Екологічне право*. с. 46-55.

²⁹¹ Статистична інформація про звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2017 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/> (14.12.2018).

²⁹² DALYs attributable to ambient air pollution (age-standardized, per 100 000 population), 2016 : map. WHO. URL: http://gamapserver.who.int/mapLibrary/Files/Maps/Global_aap_dalys_age_standardized_per_capita_2016.png (accessed 14.12.2018).

²⁹³ Deaths attributable to the environment. Data by country. World Health Organization. URL: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.35600> (accessed 14.12.2018).

смертей в Україні були спричинені станом атмосферного повітря.²⁹⁴ Також загальну ситуацію з браком фактичного втілення законодавства з охорони довкілля на практиці можна побачити на прикладі Доповіді Спеціального Докладача ООН з питань шкідливого впливу незаконних перевезень та захоронення токсичних та небезпечних продуктів та відходів на реалізацію прав людини 2008 року за результатами його візиту до України, де вказано, що законодавча база щодо перевезення та захоронення токсичних відходів є доволі повною, однак бракує застосовування законодавства належним чином, зокрема, митними органами.²⁹⁵ Крім цього, на сайті Мінприроди серед екологічних показників моніторингу та оцінки стану навколишнього природного середовища перелічено 36 різноманітних показників, однак фактична інформація подана лише за 4-ма з них, при чому останні наявні дані стосуються 2013 року у випадку 3-х з них і 2014 року у випадку 1 з них.²⁹⁶ Також, неурядові організації, оцінюючи стан реалізації екологічної політики в Україні за 2015 рік вказують, що система реалізації Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки та досягнення цілей Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року є “нецілісною” та “некерованою”.²⁹⁷ При цьому “очевидною є слабка пріоритетність питань екологічної політики серед інших політик, і ця пріоритетність неухильно зменшувалася, на догоду миттєвим вигодам від природокористування, приватних ресурсовидобувних компаній різного масштабу”.²⁹⁸

Оскільки Україна має зобов’язання щодо звітування про стан реалізації права на безпечне для життя і здоров’я довкілля перед світовою спільнотою у

²⁹⁴ Ukraine. The Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME). URL: <http://www.healthdata.org/ukraine> (accessed 14.12.2018).

²⁹⁵ HRC. *Report of the Special Rapporteur on the Adverse Effects of the Illicit Movement and Dumping of Toxic and Dangerous Products and Wastes on the Enjoyment of Human Rights, Okechukwu Ibeanu* : addendum : mission to Ukraine. UN Doc A/HRC/7/21/Add.2. 04.03.2008.

²⁹⁶ Екологічні показники. Міністерство екології та природних ресурсів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/ekologichni-pokazniki.html> (14.12.2018).

²⁹⁷ Щорічна доповідь НУО «Громадська оцінка національної екологічної політики» за 2015 рік. Шапаренко С. (ред.). К.: ФОП «Клименко», 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.menr.gov.ua/docs/public-orhus/gonep-2015-web.pdf> с. 21.

²⁹⁸ Там само.

рамках процедури Універсального Періодичного Огляду (УПО).²⁹⁹ Частиною процедури УПО є доповідь неурядових організацій, що вказали на низку проблем із реалізацією цього права.³⁰⁰

Останнім часом Україна робить кроки у напрямку зростання уваги до екологічних проблем, про що свідчить, наприклад, згадана у Національній доповіді України для УПО Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року.³⁰¹ Крім цього, нещодавно було схвалено також Національну стратегію управління відходами в Україні до 2030 року³⁰² і Національну транспортну стратегію України на період до 2030 року, яка, наприклад, враховує зменшення негативного впливу транспорту на навколишнє природне середовище і містить цілу частину під назвою “Безпечний для суспільства, екологічно чистий та енергоефективний транспорт”.³⁰³ Додатково, невдовзі має бути затверджена нова стратегія державної екологічної політики України на період до 2030 року.³⁰⁴ Також питання із браком актуальної інформації щодо стану довкілля планують вирішити із запровадженням загальнодержавної автоматизованої системи “Відкрите довкілля”.³⁰⁵

Однак, практика і політика України щодо реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля залишається фрагментарною та вкрай рідко розглядається саме в контексті прав людини. Наприклад, незважаючи на згадані

²⁹⁹ Див. Доповідь України рамках нещодавнього 3-го циклу Універсального періодичного огляду: HRC. National report submitted in accordance with paragraph 5 of the annex to Human Rights Council resolution 16/21. Ukraine. UN Doc A/HRC/WG.6/28/UKR/1. 31.08.2017.

³⁰⁰ Універсальний періодичний огляд: альтернативний вимір. Третій цикл УПО : Компіляція альтернативних доповідей організацій громадянського суспільства. Коаліція УПО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/UPR_3rd-cycle_CSOs_ua.pdf (14.12.2018).

³⁰¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. № 932-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249573705> (14.12.2018).

³⁰² Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 08.11.2017 № 820-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80> (14.12.2018).

³⁰³ Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 30.05.2018 № 430-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80> (14.12.2018).

³⁰⁴ Проект Закону про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року 8328 від 26.04.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63948 (14.12.2018).

³⁰⁵ Всю екологічну інформацію в Україні буде зведено в єдину електронну базу «Відкрите довкілля». Міністерство екології та природних ресурсів України. 08.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/news/32870.html> (14.12.2018).

вище очевидні проблеми із реалізацією права на безпечне для життя і здоров'я довкілля впродовж тривалого часу в Україні, воно не увійшло до Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року чи Плану дій з її реалізації, і, більше того, ці документи не містять жодної згадки про довкілля навіть в

к
о

Таким чином, в українському законодавстві право на безпечне для життя та здоров'я довкілля (або навколишнє природне середовище), присутнє починаючи з 90-х років минулого століття. Водночас, його зміст не описаний вичерпно у жодному нормативно-правовому акті та залишається відкритим до тлумачення. Нормативно-правові акти, що стосуються цього права в Україні, хоча й використовують радше антропоцентричне формулювання “безпечне для життя і здоров'я”, приділяють увагу також захисту інших компонентів живої та неживої природи. Конституційне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, вочевидь, вживає термін “довкілля” у широкому сенсі, охоплюючи як природне, так і антропогенне навколишнє середовище. На сьогодні в Україні створено розгалужені законодавчий та інституційний механізми, покликані дбати про охорону довкілля, а отже і відповідного права людини. Однак, як українські, так й закордонні експерти відзначають суттєві проблеми у втіленні цього законодавства на практиці. Проблемою залишається непропорційне домінування інших економічних, політичних та соціальних інтересів над інтересом захисту довкілля. Попри зростання уваги в Україні до категорії “права людини” на рівні суспільства та державних органів, право людини на безпечне для життя і здоров'я в Україні часто залишається поза увагою дискурсу про дотримання прав людини та не включене до відповідних стратегічних документів з прав людини. При цьому, сумна статистика рівня смертності в Україні з причин стану довкілля свідчить про необхідність пріоритизації цього права, оскільки збереження чинної нині ситуації є справді небезпечним для життя і здоров'я мешканців України.

³⁰⁶ Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248740679> (14.12.2018).

Підсумовуючи другий розділ можна зробити висновок, що кожна з досліджуваних регіональних систем захисту прав людини експліцитно або імпліцитно захищає право на безпечне для життя та здоров'я довкілля або його окремі елементи. Найбільш широке та всеохоплююче розуміння цього права присутнє у Міжамериканській системі, яка містить дві окремі юридичні підстави для захисту цього права: ст. 19 Сан-Сальвадорського протоколу та ст. 26 Американської конвенції з прав людини. При цьому, право людини на здорове довкілля у Міжамериканській системі є одночасно індивідуальним та колективним, включає як теперішні, так і майбутні покоління та тяжіє до “екоцентризму”, оскільки охоплює не лише вимір довкілля у зв'язку з безпосереднім відчутним негативним впливом на людину, але враховує ширший контекст захисту окремих компонентів довкілля. Додатково, зобов'язання держави щодо захисту довкілля неодноразово поставали у зв'язку із захистом інших прав людини, таких як право на життя, безпеку особи, фізичну, психологічну та моральну недоторканність, здоров'я, добробут, власність та деяких інших прав, особливо у контексті захисту прав корінних народів. Зобов'язання держав у зв'язку з цим правом людини можуть мати як прогресивний, так і миттєвий характер та можуть, серед іншого, полягати у: збереженні компонентів довкілля, включаючи повітря, воду, ґрунт, лісові ресурси, біологічне різноманіття; забезпеченні доступності довкілля для усіх категорій населення без дискримінації; запровадженні стандартів щодо викидів, ліцензуванні небезпечної діяльності, створенні певних економічних стимулів, передбаченні кримінальної відповідальності чи інших видів компенсації за шкоду завдану довкіллю тощо. У Африканській системі прав людини це право закріплене у ст. 24 Банжувльської хартії лише як колективне право, що стосується як державотворчих народів, так і менших етнічних груп, включаючи корінні народи. Як і у Міжамериканській системі захисту прав людини, це право розуміється у широкому значенні, передбачаючи інтерес захисту довкілля як такого, а також тісно пов'язано з іншими правами, включаючи право на здоров'я та право на природні ресурси. Зобов'язання держави за цим правом можуть

включати, наприклад, заходи щодо запобігання забрудненню та погіршенню стану довкілля, заходи зі збереження довкілля чи забезпечення сталого розвитку та використання природних ресурсів. Механізми захисту прав людини у рамках Ради Європи не містять згадки про право людини на довкілля у текстах відповідних міжнародних договорів, однак, захищають деякі компоненти цього права, зокрема його антропоцентричний аспект. У випадку ЄСПЛ найбільш тісно пов'язаними з матеріальним правом людини на довкілля є ст. 2 та ст. 8 Європейської конвенції з прав людини. Застосування ст. 2 обмежується випадками, коли певна діяльність, пов'язана з довкіллям створює загрозу для життя людини. Ст. 8 є застосовною в контексті довкілля лише якщо довкіллю завдана суттєва шкода, яка безпосередньо впливає на добробут чи здоров'я людини, її приватне та сімейне життя або житло. Позитивні зобов'язання за ст. 2 можуть полягати у: регулюванні діяльності та ситуацій, здатних спричинити ризик для життя, включаючи ліцензування, встановлення, функціонування, безпеку та нагляд за такою діяльністю; забезпечення права суспільства на інформацію щодо такої діяльності, включаючи наявність належної інфраструктури для попередження про стихійні лиха; створення процедур для визначення недоліків технічних процесів і помилок з боку відповідальних акторів. Держава також має обов'язок безстороннього розслідування інциденту, пов'язаного з правом на життя та обов'язок відшкодувати завдану шкоду, включаючи цивільні, адміністративні, дисциплінарні чи кримінальні засоби правового захисту. Позитивні обов'язки за ст. 8, включають забезпечення того, що населення не зазнає шкідливого впливу від запахів, шуму чи викидів із заводів поблизу місця проживання населення. Зазвичай, ЄСПЛ не вказує конкретні заходи, залишаючи державам широку свободу розсуду в екологічних питаннях, однак, вказує на мету таких заходів, наприклад, мінімізацію забруднення. Інший аспект захисту довкілля у практиці ЄСПЛ – оцінка довкілля як легітимної мети, що виправдовує обмеження інших прав. Відповідно до практики Європейського комітету з соціальних прав, ст. 11 Європейської соціальної хартії, що захищає право на охорону здоров'я, включає і “право на здорове довкілля”. Заходи за

ст. 11 повинні бути спрямовані на усунення причин проблем зі здоров'ям зумовлених загрозами для довкілля, включаючи забруднення. Зобов'язання держав включають розробку і регулярне оновлення законодавства щодо довкілля; вжиття конкретних заходів, таких як зміна устаткування, запровадження граничних меж викидів та вимірювання якості довкілля; попередження забруднення повітря на місцевому рівні і його зменшення у глобальному масштабі; забезпечення належного застосування стандартів і правил щодо довкілля; інформування та турботу про освіту громадськості щодо довкілля; оцінку ризиків для здоров'я шляхом епідеміологічного моніторингу. Як у випадку ЄСПЛ, так і ЄКСП держави є відповідальними за шкідливу для довкілля діяльність у разі, коли вона здійснюється як державною владою, так і приватними акторами. На відміну від Міжамериканської та Африканської систем захисту прав людини, механізми в рамках Ради Європи використовують вужчий антропоцентричний підхід, захищаючи довкілля у зв'язку з безпосереднім впливом на життя, приватне життя чи здоров'я людини. Щодо права на безпечне для життя та здоров'я в Україні, його зміст залишається відкритим до тлумачення. Вочевидь, використане формулювання “життя та здоров'я” відсилає до вужчого антропоцентричного підходу, але при цьому законодавство щодо охорони здоров'я відсилає до ширшого змісту, що передбачає охорону окремих живих та неживих компонентів довкілля. У будь-якому разі, Україна має зобов'язання як за національним, так і за міжнародним правом (враховуючи Європейську конвенцію з прав людини та Європейську соціальну хартію), дбати про захист довкілля у контексті прав людини. Ключовими факторами для реалізації цього права в Україні є своєчасне оновлення і ефективне застосування законодавства, пов'язаного з охороною навколишнього природного середовища, а також врахування вимог захисту довкілля і стійкого розвитку при здійсненні господарської діяльності та переслідуванні інших соціальних і політичних цілей.

ВИСНОВКИ

Розгляд теоретичних проблем та практичних аспектів змісту права на безпечне для життя та здоров'я довкілля як матеріального права людини дозволяє сформулювати такі висновки.

У ході дослідження було з'ясовано, що матеріальне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля (із використанням різних формулювань його назви та конотацій змісту), існує у міжнародному дискурсі вже впродовж близько 50 років. За цей час, воно увійшло до конституцій понад 100 держав світу, кількох регіональних систем захисту прав людини, а також згадувалось у міжнародних договорах, присвячених захисту процесуальних екологічних прав. Станом на кінець 2018 року, це право все ще залишається дискусійним та очікує на своє визнання і закріплення у якості універсального права людини на міжнародному рівні. Однак, підвищена увага ООН та світової спільноти до цього питання впродовж останніх років створює перспективу такого визнання у близькому майбутньому.

Науковий диспут навколо цього права стосується насамперед доцільності цього права у світлі вже наявних норм щодо захисту довкілля та норм щодо захисту прав людини, а також невизначеності його змісту. Встановлено, що на сучасному етапі обґрунтування доцільності цього права переважає критику та включає: надання інтересу захисту довкілля рівноцінного статусу порівняно з іншими правами людини; створення можливості повноцінного захисту такого права індивідами та групами за допомогою механізмів захисту, як на національному так і на міжнародному рівні. Розв'язання невизначеності змісту цього права, вбачається у можливості застосування судового тлумачення, а також підходу прогресивної реалізації цього права.

Встановлено, що первинним питанням для з'ясування змісту цього права є термінологія, використана у його назві, що тяжіє до двох полюсів – антропоцентризму та екоцентризму. З'ясовано, що найбільш прийнятним змістовним наповненням цього права є компроміс між цими двома крайнощами.

У міжнародному дискурсі найбільше відповідає цій меті формулювання “право на здорове довкілля”, тоді як в українській науці його аналогом є “право на сприятливе довкілля” (або навколишнє природне середовище). Це право тісно пов’язане з іншими правами людини, за характером має багато спільного з економічними, соціальними та культурними правами, оскільки прогресивна реалізація та позитивні дії держави належать до найбільш очевидних форм його реалізації. Одночасно це право є правом солідарності. За колом суб’єктів воно є як індивідуальним, так і колективним, а також охоплює майбутні покоління.

Аналіз практики трьох регіональних систем захисту прав людини дозволив дійти висновку про присутність елементів цього права у практиці кожної з них. Найбільш широке розуміння цього права присутнє у Міжамериканській системі, де воно є одночасно індивідуальним та колективним, включає теперішні й майбутні покоління та захищає довкілля як самостійну цінність. У Африканській системі це право також захищає довкілля як таке, однак є виключно колективним. У практиці механізмів захисту прав людини Ради Європи окремі компоненти цього права захищаються у вужчому – антропоцентричному розумінні, лише тією мірою, якою стан довкілля впливає на життя, приватне життя чи здоров’я людей. Незалежно від підходу, кожна з аналізованих систем передбачає низку зобов’язань держав щодо захисту довкілля. Найбільшого розвитку і деталізації це право на сьогодні набуло у Міжамериканській системі.

В Україні, попри законодавче закріплення цього права у Конституції, Цивільному Кодексі, а також кількох законах, його зміст залишається відкритим до тлумачення. На практиці, це право вкрай рідко розглядається на одному рівні з іншими правами людини, хоча статистика смертності, пов’язаної зі станом довкілля свідчить про гостру необхідність підвищення уваги до цього права.

У цій роботі було розглянуто лише основні питання, пов’язані з правом на безпечне для життя і здоров’я довкілля. Це право вже сьогодні має доволі конкретне змістовне наповнення, при цьому його розвиток триває, а значення продовжує зростати, через що можливими є подальші дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національне законодавство

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон, Кодекс від 07.12.1984 № 8073-Х. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (14.12.2018).

2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (14.12.2018).

3. Кримінальний кодекс України : Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (14.12.2018).

4. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII від 19.11.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (14.12.2018).

5. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від від 23 листопада 2015 р. № 1393-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248740679> (14.12.2018).

6. Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 21.01.2015 № 32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32-2015-%D0%BF> (14.12.2018).

7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (14.12.2018).

8. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від

7 грудня 2016 р. № 932-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249573705> (14.12.2018).

9. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 08.11.2017 № 820-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80> (14.12.2018).

10. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 30.05.2018 № 430-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-%D1%80> (14.12.2018).

11. Проект Закону про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року 8328 від 26.04.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63948 (14.12.2018).

12. Цивільний Кодекс України : Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (14.12.2018).

13. Constitution of the Republic of South Africa. 1996. URL: <https://www.gov.za/documents/constitution-republic-south-africa-1996> (accessed 14.12.2018). Art. 24.

2. Міжнародно-правові акти

14. Віденська декларація та Програма дій : Міжнародний документ від 25.06.1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504 (14.12.2018).

15. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища : Міжнародний документ від 16.06.1972 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (14.12.2018).

16. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку : Міжнародний документ від 14.06.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455 (14.12.2018).

17. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Міжнародний документ від 03.05.1996. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (14.12.2018).

18. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : Міжнародний документ від 25.06.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_015 (14.12.2018).

19. Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах N 169 : Міжнародний документ від 27.06.1989. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_188 (14.12.2018).

20. Конвенція про права дитини : Міжнародний документ від 20.11.1989. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (14.12.2018).

21. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

22. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Міжнародний документ від 16.12.1966. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

23. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights (Protocol of San Salvador). Organization of American States. 14.11.1988.

24. African Charter on Human and Peoples' Rights (Banjul Charter). Organization of African Unity. 27.06.1981. URL: <http://www.achpr.org/instruments/achpr/>.

25. Arab Charter on Human Rights. League of Arab States. 22.05.2004. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/loas2005.html>.

26. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Official Journal of the European Union. 26.10.2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>.

27. Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. ECLAC. 04.03.2018. URL: http://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/43583/1/S1800428_en.pdf (accessed 14.12.2018).

3. Судові рішення та документи міжнародних організацій

28. *Case of Dubetska and Others v. Ukraine*. ECHR. Judgment. 10.02.2011.

29. *Case of Fadeyeva v. Russia*. ECHR. Judgment. 09.06.2005.

30. *Case of Guerra and Others v. Italy*. ECHR. Judgment. 19.02.1998.

31. *Case of Hamer v. Belgium*. ECHR. Judgment. 27.11.2007.

32. *Case of Kyrtatos v. Greece*. ECHR. Judgment. 22.05.2003.

33. *Case of Ledyayeva and others v. Russia*. ECHR. Judgment. 26.10.2006.

34. *Case of Lopez Ostra v. Spain*. ECHR. Judgment. 09.12.1994.

35. *Case of the Mayagna (Sumo) Awas Tingni Community v. Nicaragua*. Inter-American Court of Human Rights. Judgment. 31.08.2001. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_79_ing.pdf (accessed 14.12.2018).

36. *Case of Tyrer v. The United Kingdom*. ECHR. Judgment. 25.05.1978.

37. CESCR. *General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations*. UN Doc E/1991/23 14.12.1990.

38. *Conclusions 2017 - Ukraine - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 08.12.2017. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=2017/def/UKR/11/3/EN> (accessed 14.12.2018).

39. *Conclusions XV-2 - Poland - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 31.12.2001. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XV-2/def/POL/11/3/EN> (accessed 14.12.2018);
40. *Conclusions XV-2 - United Kingdom - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 31.12.2001. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XV-2/def/GBR/11/3/EN>. (accessed 14.12.2018).
41. *Conclusions XX-2 - Germany - Article 11-3*. ECSR. Conclusions. 06.12.2013. URL: <http://hudoc.esc.coe.int/eng?i=XX-2/def/DEU/11/3/EN> (accessed 14.12.2018).
42. *Conclusions XXI-2 (2017) (Czech Republic, Denmark, Germany, Poland, Spain, United Kingdom)*. ECSR. Conclusions. January 2018. URL: <https://rm.coe.int/compilation-of-conclusions-xxi-2-2017-by-country/1680786063> (accessed 14.12.2018).
43. HRC. National report submitted in accordance with paragraph 5 of the annex to Human Rights Council resolution 16/21. Ukraine. UN Doc A/HRC/WG.6/28/UKR/1. 31.08.2017.
44. HRC. *Report of the Special Rapporteur on the Adverse Effects of the Illicit Movement and Dumping of Toxic and Dangerous Products and Wastes on the Enjoyment of Human Rights, Okechukwu Ibeanu : addendum : mission to Ukraine*. UN Doc A/HRC/7/21/Add.2. 04.03.2008.
45. HRC. *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*. UN Doc A/HRC/37/59. 24.01.2018.
46. HRC Res 10/4. 25.03.2009.
47. HRC Res 12/18. 12.10.2009.
48. HRC Res 16/11. *Human rights and the environment*. UN Doc A/HRC/RES/16/11. 12.04.2011.
49. HRC Res 17/4 Human rights and transnational corporations and other business enterprises. UN Doc A/HRC/RES/17/4. 06.07.2011.
50. HRC Res 28/11. UN Doc A/HRC/RES/28/11. 26.03.15.

51. HRC Res 7/23. 28.03.2008.
52. HRC Res 9/1. 05.09.2008.
53. *International Federation of Human Rights Leagues (FIDH) v. Greece*. ECSR. Decision (Merits). 23.01.2013.
54. Ksentini F. Z. (Special Rapporteur) *Review of further developments in fields with which the sub-commission has been concerned. Human rights and the environment: Final report*. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9. 06.07.1994.
55. Manual on Human Rights and the Environment. Council of Europe Publishing. 2nd edn. 2012. URL: https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DH_DEV_Manual_Environment_Eng.pdf.
56. *Marangopoulos Foundation for Human Rights (MFHR) v. Greece*. European Committee of Social Rights (ECSR). Decision (Merits). 06.12.2006.
57. *Maya Indigenous Communities of the Toledo District v. Belize*. Inter-American Commission of Human Rights. Report № 40/04. Case 12.053. URL: <http://www.cidh.org/annualrep/2004eng/belize.12053eng.htm>.
58. OAS. *Indigenous and Tribal Peoples' Rights over Their Ancestral Lands and Natural Resources: Norms and Jurisprudence of the Inter-American Human Rights System*. OEA/Ser.L/V/II. Doc. 56/09. 30.12.2009. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/indigenous/docs/pdf/AncestralLands.pdf> (accessed 14.12.2018).
59. OAS. *Indigenous Peoples, Afro-Descendent Communities, and Natural Resources: Human Rights Protection in the Context of Extraction, Exploitation, and Development Activities*. OEA/Ser.L/V/II. Doc.47/15OEA/Ser.L/V/II.Doc. 47/15. 31.12.2015. URL: <http://www.oas.org/en/iachr/reports/pdfs/ExtractiveIndustries2016.pdf> (accessed 14.12.2018).
60. Organizational session of the Working Group , September 5th to 7th, 2018, New York. Global Pact for the environment. 2018. URL: <http://pactenvironment.org/2018/09/24/premiere-reunion-organisationnelle-du-groupe-de-travail-des-etats-du-5-au-7-septembre-2018-new-york/>.

61. Separate Opinion of Vice-President Weeramantry in the Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project. ICJ. Judgment. ICJ Rep. 7, 1997.

62. Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v. Nigeria: 155/96. African Commission on Human and Peoples' Rights. 27.10.2001. URL: http://www.achpr.org/files/sessions/30th/comunications/155.96/achpr30_155_96_eng.pdf (accessed 14.12.2018).

63. Toward a Global Pact for the Environment: White Paper. Le Club des juristes. 2017. URL: <http://pactenvironment.emediaweb.fr/wp-content/uploads/2017/07/White-paper-Global-Pact-for-the-environment.pdf>.

64. UN Commission on Human Rights. Res 2002/75. UN Doc E/CN.4/RES/2002/75. 25.04.2002.

65. UN Commission on Human Rights. Res 2003/71. UN Doc E/CN.4/RES/2003/71. 25.04.2003.

66. UN Commission on Human Rights. Res 2005/60. UN Doc E/CN.4/RES/2005/60. 20.04.2005.

67. UNGA Res 2398 (XXIII) Problems of the human environment. 03.12.1968.

68. UNGA Res 2994 United Nations Conference on the Human Environment. UN Doc A/RES/2994(XXVII). 15.12.1972.

69. UNGA Res 3000 Measures for protecting and enhancing the environment. UN Doc A/RES/3000(XXVII). 15.12.1972.

70. UNGA Res 36/166 Exchange of information on banned hazardous chemicals and unsafe pharmaceutical products. UN Doc A/RES/36/166. 16.12.1981.

71. UNGA Res 37/137 Protection against products harmful to health and the environment. UN Doc A/RES/37/137. 17.12.1982.

72. UNGA Res 38/149 Protection against products harmful to health and the environment. UN Doc A/RES/38/149. 19.12.1983.

73. UNGA Res 38/161 Process of preparation of the Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond. UN Doc A/RES/38/161. 19.12.1983.

74. UNGA Res 39/229 Protection against products harmful to health and the environment. UN Doc A/RES/39/229. 18.12.1984.

75. UNGA Res 40/200 International co-operation in the field of the environment. UN Doc A/RES/40/200. 17.12.1985.

76. UNGA Res 41/120 Setting international standards in the field of human rights. UN Doc A/RES/41/120. 04.12.1986.

77. UNGA Res 42/186 Environmental Perspective to the Year 2000 and Beyond. UN Doc A/RES/42/186. 11.12.1987.

78. UNGA Res 45/94 Need to ensure a healthy environment for the well-being of individuals. UN Doc A/RES/45/94. 14.12.1990.

79. UNGA Res 60/251 Human Rights Council. UN Doc A/RES/60/251. 03.04.2006.

80. UNGA. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. UN Doc A/73/188.

81. Working Group to examine the periodic reports of the States Parties to the Protocol of San Salvador. *Progress indicators for measuring rights contemplated in the Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social, and Cultural Rights, "Protocol of San Salvador"*. OAS. OEA/Ser.D/XXVI.11 2015. URL: http://www.oas.org/en/sedi/pub/progress_indicators.pdf (accessed 14.12.2018).

82. *Yanomani Indians v. Brazil*. Inter-American Commission of Human Rights. Resolution № 12/85. Case № 7615. 05.03.1985. URL: <http://www.cidh.org/annualrep/84.85eng/brazil7615.htm> (accessed 14.12.2018).

4. Наукова література

83. Андрусевич А. *Захист екологічних прав людини у практиці Європейського суду з прав людини* // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. № 2. 2000.

84. Гетьман А. П. (ред.). *Екологічне право* : підручник. Х.: Право, 2013.
85. Грушкевич Т. В. Теоретико-правова характеристика права на безпечне для життя і здоров'я довкілля // *Право і суспільство* № 4 ч. 4, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ww.univer.km.ua/statti/hrushkevych_t.v._teoretyko-pravova_kharakterystyka_prava_na_bezpechnoho_dlya_zhyttya_y_zdorovya_dovkill_ua.pdf (14.12.2018).
86. Кобецька Н. Р. *Екологічне право України* : навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2008.
87. Конституція України. Науково-практичний коментар. ред. Тацій В. Я., Петришин О.В., Барабаш Ю. Г. та ін. Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид. Х. : Право, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/r61.pdf> (14.12.2018).
88. Кравченко С.М., Андрусевич А.О., Бонайн Дж.Е. *Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища* : підручник. Вид. центр ЛНУ. 2002.
89. Медведєва М. О. *Право на сприятливе довкілля в контексті універсальних стандартів прав людини* // *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* № 83 (II). 2009.
90. Толкаченко О.В. *Право на сприятливе навколишнє середовище в законодавстві України та інших держав* // *Ukraina po Rewolucji Godności. Prawa człowieka – tożsamość narodowa.* Uniwersytet Łódzki. Bookmarked Publishing & Editing, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/12207/177-184.pdf;jsessionid=C86A099D8DE84E6CDFCD914D64C2408B?sequence=1> (14.12.2018).
91. Шемшученко Ю. С. (ред.) *Екологічне право України. Академічний курс*: підручник. К.: Юридична думка, 2005.
92. Шемшученко Ю. С. *Правовые проблемы экологии.* Наук. думка, 1989.

93. Bodansky D., Brunnee J., Hey E. (eds) *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, Oxford University Press, 2010.
94. Boven T. 'Categories of Rights' in Moeckli D., Shah S., Sivakumaran S. *International Human Rights Law*. Oxford University Press, 3^d edn, 2018.
95. Boyle A. *Environment and Human Rights* // Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2009.
96. Boyle A. *Human Rights and the Environment: Where Next?* // EJIL. Vol. 23 (3), 2012.
97. Boyle A. *Human Rights or Environmental Rights? A Reassessment* // Fordham University, 2007.
98. Donald A., Shelton D. *Environmental Protection and Human Rights*. Cambridge University Press. 2011.
99. Eaton J. *The Nigerian Tragedy: Environmental Regulation of Transnational Corporations and the Human Right to a Healthy Environment* // Boston University ILJ. Vol. 15, 1997.
100. Fitzmaurice M., Marshall J. *The Human Right to a Clean Environment—Phantom or Reality? The European Court of Human Rights and English Courts Perspective on Balancing Rights in Environmental Cases* // Nordic Journal of International Law 76, 2007.
101. Francioni F. *International Human Rights in an Environmental Horizon* // EJIL. Vol. 21(1). 2010.
102. Gray K., Tarasofsky R., Carlarne C. *The Oxford Handbook of International Climate Change Law*. Oxford University Press, 2016.
103. Hiskes R.P. *Environmental Human Rights and Intergenerational Justice* // Hum Rights Rev 7, 2006.
104. Hunter D., Salzman J., Zaelke D. *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press. New York. 1998.
105. Leib L. H. *Human Rights and the Environment*. Brill. 2011.
106. Lewis B. *The Rights of Future Generations within the Post-Paris Climate Regime* // Transnational Environmental Law. 7:1, 2018.

107. Lord Hoffman. *The Universality of Human Rights*. Judicial Studies Board Annual Lecture 19.03.2009. URL: <http://www.brandeis.edu/ethics/pdfs/internationaljustice/biiij/BIIJ2013/hoffmann.pdf> (accessed 14.12.2018).

108. Ruiz-Chiriboga O. R. The American Convention and the Protocol of San Salvador: Two Intertwined Treaties // *Netherlands Quarterly of Human Rights*. Vol. 31/2, 2013.

109. San Jose D. G. *Environmental protection and the European Convention on Human Rights*. Human rights files № 21. Council of Europe Publishing, 2005.

110. Sands P. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge University Press. 2nd edn. 2003.

111. Shelton D. *Human Rights, Health and Environmental Protection: Linkages in Law and Practice. A Background Paper for the WHO*. URL: https://www.who.int/hhr/information/Human_Rights_Health_and_Environmental_Protection.pdf (accessed 14.12.2018).

112. Shelton D. *Human Rights and the Environment: Jurisprudence of Human Rights Bodies*. Background paper No. 2. Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment. 2002.

113. Shelton D. *Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment*. 28 *Stanford Journal of International Law*, 1991.

114. Shelton D. *What Happened in Rio to Human Rights?* // *Yearbook of International Environmental Law*. Vol. 3. 1992. Boyle A.E., Anderson M.R. *Human Rights Approaches to Environmental Protection*. Clarendon Press. 1996.

115. Vasak K. *A 30-year struggle: The Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights* // *UNESCO Courier*. November 1977.

5. Інші джерела

116. Всю екологічну інформацію в Україні буде зведено в єдину електронну базу «Відкрите доквілля». Міністерство екології та природних ресурсів України. 08.11.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/news/32870.html> (14.12.2018).

117. Екологічні показники. Міністерство екології та природних ресурсів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/ekologichni-pokazniki.html> (14.12.2018).

118. Статистична інформація про звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2017 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/> (14.12.2018).

119. Універсальний періодичний огляд: альтернативний вимір. Третій цикл УПО : Компіляція альтернативних доповідей організацій громадянського суспільства. Коаліція УПО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/UPR_3rd-cycle_CSOs_ua.pdf (14.12.2018).

120. Щорічна доповідь НУО «Громадська оцінка національної екологічної політики» за 2015 рік. Шапаренко С. (ред.). К.: ФОП «Клименко», 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.menr.gov.ua/docs/public-orhus/gonop-2015-web.pdf> с. 21.

121. About the Sustainable Development Goals. United Nations. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (accessed 14.12.2018).

122. Contentious Matters. African Court on Human and People's Rights. URL: <http://www.african-court.org/en/index.php/cases/2016-10-17-16-18-21> (accessed 14.12.2018).

123. DALYs attributable to ambient air pollution (age-standardized, per 100 000 population), 2016 : map. WHO. URL:

http://gamapsserver.who.int/mapLibrary/Files/Maps/Global_aap_dalys_age_standardized_per_capita_2016.png (accessed 14.12.2018).

124. Deaths attributable to the environment. Data by country. World Health Organization. URL: <http://apps.who.int/gho/data/view.main.35600> (accessed 14.12.2018).

125. Decisions on Communications. African Commission on Human and Peoples' Rights. URL: <http://www.achpr.org/search/?t=840> (accessed 14.12.2018).

126. DELC. Human Rights and the Environment. UNEP. URL: <http://web.unep.org/divisions/delc/human-rights-and-environment>.

127. Environment and the European Convention on Human Rights: Factsheet. Press Unit of the ECHR. June 2018. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Environment_ENG.pdf.

128. Fourteen Countries Sign New Generation Agreement at UN Headquarters on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters. ELCAC. 27.09.2018. URL: <https://www.cepal.org/en/pressreleases/fourteen-countries-sign-new-generation-agreement-un-headquarters-access-information>.

129. Nine out of ten people worldwide breathe polluted air, but more countries are taking action. WHO. 02.05.2018. URL: <http://www.who.int/news-room/detail/02-05-2018-9-out-of-10-people-worldwide-breathe-polluted-air-but-more-countries-are-taking-action> (accessed 14.12.2018).

130. Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean. ELCAC. URL: <https://www.cepal.org/en/escazuagreement>.

131. Signatories and Ratifications. Department of International Law. OAS. URL: <http://www.oas.org/juridico/english/sigs/a-52.html> (accessed 14.12.2018).

132. The Collective Complaints Procedure. Committee of Social Rights. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/turin-european-social-charter/collective-complaints-procedure1> (accessed 14.12.2018).

133. Towards a Global Pact for the Environment_14 - 18 January 2019_Nairobi, Kenya. UNEP. 2018. URL: <https://www.unenvironment.org/events/conference/towards-global-pact-environment>

134. Towards the right to a healthy environment. United Nations Environment Programme. 2018. URL: <https://www.unenvironment.org/events/symposium/towards-right-healthy-environment>.

135. Ukraine. The Institute for Health Metrics and Evaluation (IHME). URL: <http://www.healthdata.org/ukraine> (accessed 14.12.2018).